

БЪЛГАРСКАТА РАДИКАЛДЕМОКРАТИ-
ЧЕСКА ПАРТИЯ В ПЕРИОДА НА СЛЕД-
ВОЕННАТА РЕВОЛЮЦИОННА КРИЗА
(1919—1923)

ХРИСТО СТЕФАНОВ

LE PARTI BULGARE DES RADICAUX-DEMOCRATES DANS
LA PERIODE DE LA CRISE REVOLUTIONNAIRE D'APRES
GUERRE (1919—1923)

HRISTO STEFANOV

Рецензент

проф. *Илчо Димитров*

Редактор

ст. н. с. *Кънчо Василев*

Българската радикалдемократическа партия беше една от политическите сили в обществения живот. След Първата световна война тя се нареждаше по брой на членовете на шесто място сред политическите партии в страната. В периода на следвоенната революционна криза в България Радикалдемократическата партия подобно на останалите леви партии нарасна неколкосткратно. От 5000 души преди войната тя увеличи членския си състав на повече от 30 000 съмишленици. А заедно с гласоподавателите си в изборите партията на българските радикалдемократи представляваше една значителна сила от 40 000 души. Това ѝ позволяваше да засили участието и проявенията си на политическото поприще. Към себе си Българската радикалдемократическа партия продължаваше да организира и приобщава дребнобуржоазните слоеве и интелегентски среди.

Българската радикална демокрация като политическо течение обаче не можа да осъществи поставената си задача за израстване в първостепенна организирана сила. Радикалдемократическата партия продължи да играе ролята на второстепенен фактор и допълнителен компонент в политическите комбинации. Самата партия се представяше за стабилна и прогресивна сила, но в същност тя лавираше между останалите буржоазни политически партии. От една страна, Радикалдемократическата партия се стремеше да се представя за „лява“ и перспективна сила с цел да печели влияние сред народните маси, а, от друга, за да не губи доверието на буржоазията, не отричаше съществуващите обществени порядки. Това ѝ раздвоение и политическо колебание я правеше, от една страна, несигурна опора на буржоазната класа, а, от друга, не можеше да бъде последователен водач на революционизиращите се народни слоеве. Обягвана от десните обществени среди и изтиквана от революционните сили, Радикалдемократическата партия все пак съумя да се запази като самостоятелна политическа сила и да действа в отделни моменти активно на общественото поле.

В настоящата статия се поставя задачата да се разгледа развитието и политическата дейност на партията на радикалите в периода на следвоенната революционна криза — от края на военното десетилетие до навечерието на Септемврийското въстание. Този период за партията на радикалите се оказва решаващо значение за отстояване на организационно-политическата ѝ самостоятелност и запазване на програмните ѝ принципи и идейни възгледи. И въпреки че поради вътрешнопартийни причини и външен натиск Радикалдемократическата партия преживя тежка криза, тя запази самостоятелното си съществуване. В нейната политическа дейност и теоретически схващания обаче се наложи линия, която я отдалечи от демократизма и „левичарството“. Острите класови стълкновения и големите политически събития принуждаваха партията на радикалите да взема не само определено отношение, но и да гравитира към буржоазния център. В това се проявяваше дребнобуржоазната ѝ природа. Същевременно не изоставяйки принципите за народовластие

и демократическо управление, тя проявяваше в редица моменти различно от другите буржоазни партии отношение към борбите на революционните сили срещу буржоазната реакция и фашизма. Тук се коренеше положителният принос на партията на радикалите.

* * *

Радикалдемократическата партия в края на войната участвуваше в „общоблоковото“ правителство. Влизането на двама нейни представители в министерския кабинет, макар и със съгласието на партийното ръководство, не беше одобрено от мнозина радикали. Оправдание за участието на радикалите във властта се търсеше в сложността на политическия момент и бързината на събитията. Но и ония членове, които бяха съгласни с влизането на партията в кабинета, очаквайки по-решителни стъпки от радикалските представители в правителствения екип, започнаха под формата на препоръки да изразяват недоволство от управленческата дейност на партията си. Отрицателно отношение по участието във властта и споделянето на отговорността по управлението на страната имаше и водителят на радикалите — Найчо Цанов, но той мълчаливо изчакаше събитията да потвърдят неговото поведение.¹ Партията на радикалдемократите не направи своевременно оценка на политическата си грешка с участието си в Малиновото правителство.² Тя не прецени поведението си по време на потушаването на Владейското войнишко въстание, когато застана в лагера на буржоазията против ония, които по-рано призоваваше да се борят срещу въвличането на България във войната.³ Това нейно отношение към въстаналите войници създаде колебание в ония радикали и радикалски съчувственици, които се бяха надигнали сред общия порив за сваляне на Софийското правителство и установяване на република. Много по-късно Радикалната партия трябваше да отчете, че участието в „общоблоковото“ правителство по обективна обществена преценка е една фатална грешка, която се отрази убийствено върху партийнополитическия авторитет на радикалите.⁴ Въпреки че участието в правителството се оправдаваше с несъстоятелния аргумент, че радикалите са мандатъори на коалицията, Радикалдемократическата партия не можеше да се оневини за тая своя постъпка пред българския народ.⁵ Участието в едно назначено от монарха правителство без собствена партийна парламентарна подкрепа бе един съкрушителен удар върху партията на радикалите, който засегна значително нейното бъдещо развитие.

Позициите на Радикалдемократическата партия не се подобриха и в преобразувания втори кабинет на Ал. Малинов от октомври 1918 г. Радикалите, увлечени от участието си във властта, дори не възразиха на влизането на представител на народняшката партия в правителството. Предишното им отрицателно отношение към Народната партия като най-реакционна политическа групировка остана на заден план. Мълчаливото съгласие да се работи съвместно в правителството с представител на реакционна партия, която бе най-остро критикувана от радикалите, говори за значително отстъпление

¹ Народна библиотека „Кирил и Методи“ (НБКМ) — Български исторически архив (БИА), ф. 192, а. е. 2, л. 41.

² С л. С т о и л о в. Чрез ОФ към социализъм. — Време, бр. 53, 22 февр. 1949.

³ ЦПА, ф. 146, оп. 5, а. е. 3, л. 98.

⁴ С л. С т о и л о в. Чрез ОФ към социализъм. — Време, бр. 53, 22 февр. 1949.

⁵ ЦДИА, единично постъпление (е. п.), 83, л. 152.

от по-рано декларираните идейно-политически възгледи на партията. И макар че това правителство беше наречено „правителство на левите“, главна роля играеха демократите. То не възстанови гражданските свободи и не премахна цензурата и военното положение.⁶ А радикалските министри бяха поели обещание да решат тези въпроси. Отново Радикалдемократическата партия трябваше да отстъпва от политическите си позиции в името на правителственото единство и за сметка на собствения си обществен авторитет.

Отслабването на позициите на Радикалдемократическата партия продължи и при следващия кабинет, в който главна роля имаха представителите на Народната и Демократическата партия. Радикалите в правителството бяха на последно място след земеделците и широките социалисти.⁷ Радикалдемократическата партия беше принудена да се задоволи, макар и временно, с едно министерско място до следващата реконструкция на правителствения състав, когато отново ѝ се дадоха две места. Но това беше въпрос на престиж за Радикалдемократическата партия и съвсем не помогна за налагане на нейното мнение при решаване от правителството на проблемите на кризисното положение в страната.

Вземайки участие в коалиционните правителства, Радикалдемократическата партия се обвързваше с политиката на съставлящите ги партии. Положението, в което се намираха радикалите сред всички буржоазни партии, беше оправдано от тях с политическа целесъобразност и възможност да се влияе от леви позиции върху властта и управлението на страната. Считайки се за „лява“, Радикалдемократическата партия си въобразяваше, че изразява съществуващото олевяване на масите. Тя твърдеше, че нейното „левичарство“ произтича от самото ѝ естество на политическа партия. Но доста бледи и неопределени бяха радикалските „леви“ схващания при решаване въпросите на политическата криза. В радикалския арсенал от възгледи беше проникнало известно влияние на революционните идеи, но те бяха трансформирани от господстващата в партията реформистка теория за общественото устройство.

Радикалдемократическата партия, парадирайки с „левите“ си убеждения, изтъкваше, че трябва да провежда и съответна тактика. Една от проявите ѝ се изразяваше в участието на радикалите във властта. Особено се наблягаше на политическите мотиви. Участието в многоцветния правителствен екип се обясняваше със специалната роля на партията на радикалите — да бъде звено между десницата и социалистическите партии.⁸ Радикалите не отчитаха, че не могат да свържат възгледите на десните партии с „левите“ схващания на дребнобуржоазните партии, когато практически трябва да се решават политически въпроси в правителството. Те се нагърбваха с една непосилна за тях и невъзможна за осъществяване практическа задача. А с участието в правителството радикалите прибавяха към стария си пасив нова отговорност, която не можеше да се оправдае с никакви „отечествени“ или надпартийни интереси.⁹ С цената на отстъпление от своята програма, но с претенцията, че заема централно място, Радикалдемократическата партия продължаваше участието във властта, без да види дискредитирането си и без да разбере, че не може да направи реалност политическите си възжелания.

⁶ Работнически вестник, бр. 108, 19 окт. 1918.

⁷ История на България, Т. III. С., 1964, с. 36.

⁸ П. Стоянов. За политическото положение на страната. — Радикал, бр. 259, 5 дек. 1918.

⁹ ЦПА, ф. 3, оп. 5, а. е. 92, л. 36.

В условията на следвоенната революционна криза в страната радикалите смятаха за разумно да се възприемат някои нови идеи. Те признаваха, че се е стигнало до голямо неравенство в разпределението на богатствата. Причините се търсеха обаче само в предишната военна обстановка, а не в характера на капиталистическото стопанство и начина на получаване на материалните и духовни блага на обществото. Изпадането на трудещите се маси в тежко състояние по изхранването и преживяването според радикалите се коренеше в корупцията при управлението на държавата. Затова Радикалдемократическата партия най-вече говореше за премахване на корупцията, която се смяташе за основно обществено зло. Настроението против корупцията сред радикалите беше така силно, че в отделни случаи за нейното изкореняване се заемаше „революционна“ поза. Препоръчваше се със смела ръка да се действа, за да се сложат основите на истинско демократическо управление.¹⁰ Големият шум на радикалите по отношение на корупцията обаче затихваше, когато трябваше конкретно да предложат по какъв начин да се постигне нейното премахване. И макар в разсъжденията си за унищожение на корупцията да излизаха въвн от реформените средства за борба, радикалите се противопоставяха на предложенията да се прибегне до „диктатурата на пролетариата“¹¹. Безсилни да намерят правилен път и да се справят с корупцията като обществено „зло“, радикалите не отидоха по-далеч от другите „леви“ партии освен до порицание на едно наследство от войната и явление, съпътстващо и свойствено на монархизма.

Икономическото обедняване на масите се отбелязваше от радикалите като народно бедствие. Притиснати от ужасяващите факти на стопанско разоряване, радикалите смятаха, че причините се крият в „играта“ на крупния капитал. Различните теоретически търсения на радикалските ръководни дейци се подсилваха от членската маса на самата партия. Низовите радикалски организации твърде настоятелно поставяха пред Висшия партиен съвет искането за експроприиране на крупните състояния и равномерно разпределение на продуктите от първа необходимост.¹² Развихрянето на скупотията въпреки прекратяването на войната радикалите разглеждаха като следствие от спекулативната дейност на банкозния капитал.¹³ Те преценяваха, че капиталът се е насочил към спекулации, които му обезпечават големи печалби. Тази дейност на капитала се определяше от радикалите като „ленивост“ и странене от сферата на производството. Затова радикалите предлагаха да се учреди принудителен контрол върху капитала, за да се насочи към производството. Виждайки вредната експлоататорска роля на капитала, радикалите не отидоха до естествения логичен край в теорията си, а се застояха на идеята за контролирано напътствие. Тази ограниченост в теоретическите разсъждения на радикалите показва, че те въпреки повика на „новото време“, за което говорят, си остават идейни защитници на съществуващия социален строй.

До съзнанието на радикалите беше проникнала идеята за установяване на обществена справедливост. Те третираха въпроса, че натрупването на пари в ръцете на капиталистите е едно „крещящо зло“ и че несправедливо спечелените богатства трябва да станат обществено достояние.¹⁴ Но и тук радикалите не отидоха по-нататък от това да предложат една система за

¹⁰ Радикал, бр. 227, 26 окт. 1918.

¹¹ Работнически вестник, бр. 134, 13 окт. 1919.

¹² Радикал, бр. 90, 91, 24, 25 май 1919.

¹³ И в. Дечев. Против спекулацията. — Радикал, бр. 166, 31 юли 1919.

¹⁴ Л. Илев. Задачата на правителството. — Радикал, бр. 251, 24 ноем. 1918.

справедливо разпределение на предметите от първа необходимост. Те не счетоха, че трябва да се посегне на корените на тази обществена несправедливост и да се експроприира капиталистическата собственост, като се пренестроят икономическите основи на обществото.

Разглеждайки правното положение на различните категории членове на обществото, радикалите отново издигнаха идеята за пълно политическо равенство. Те смятаха, че би имало повече правда и благоденствие в обществото, ако се премахне неравенството между мъжете и жените.¹⁵ Настояваше се да се дават еднакви права на всички членове на обществото във всички отрасли на политиката и икономиката.

Недоволството и политическата активност на масите не се пренебрегваха от радикалите в следвоенната обстановка. За разлика от другите буржоазни партии, които пред вълните на революционната криза се прикриваха и чакаха ново настъпление на капитала, без да правят отстъпки на трудещите се, радикалите бяха готови да приемат някои обществени промени. Радикал-демократическата партия изтъкваше, че „новото в света“ се налага с необходима сила.¹⁶ Радикалите се заеха да анализират и изучат сложната следвоенна политическа обстановка и насоките на бъдещото обществено развитие. Кризата в политиката и икономиката на буржоазното общество според радикалите беше дълбока и всеобхватна. В дъното на тази криза те виждаха зародиша на революционното брожение.¹⁷ За да се избягнат нежеланите последици от кризата, радикалите препоръчваха да се провежда нова политика спрямо малоимотните слоеве и работниците.¹⁸ Първоначално обаче техните предложения не надминаваха повече от общи фрази и разсъждения за фискална защита на работническия труд и някои дребни и незначителни социални придобивки.

Радикалите признаваха, че под натиска на събитията е настъпило времето на политическата революция.¹⁹ В съзнанието на масите, както и в икономиката на обществото според радикалите са настъпили изменения, които са наложили нови задачи за разрешение. Но осъществяването на належащата обществена повеля се препоръчваше да се решава по пътя на обнова. Този процес неминуемо засягал и България. Ала тази обнова радикалите очакваха не от революцията, а от непосредствените еволюционни преобразования.²⁰ Радикалите признаваха правото на съществуване на учението на социализма за революцията, но я разглеждаха само като едно от средствата за премахване на земните неправди и освобождаване на човека от гнета на материалните нужди.²¹ И затова те се опитваха да внушават, че ако в някои страни въпросът за обществените преобразования се решавал с кърви на улицата, то у нас се налагал еволюционният начин.²² Преминаването от един режим към друг според радикалите може да се извърши у нас с компромис. И дори определяха, че правителството на Малинов е направило първата стъпка по пътя

¹⁵ Н. Андреев. За повече правда и благоденствие. — Радикал, бр. 255, 30 ноем. 1918.

¹⁶ Т. Г. Влайков. За новото в света. — Радикал, бр. 222, 21 окт. 1918.

¹⁷ П. Стоянов. За политическото положение в страната. — Радикал, бр. 259, 5 дек. 1918.

¹⁸ Н. Андреев. За повече правда. — Радикал, бр. 255, 30 ноем. 1918.

¹⁹ П. Стоянов. За политическото положение в страната. — Радикал, бр. 259, 5 дек. 1918.

²⁰ Т. Г. Влайков. Настоящият момент. — Радикал, бр. 129, 16 юни 1919.

²¹ Ив. Гладнев. За социалния идеал. — Радикал, бр. 105, 14 май 1919.

²² Н. Андреев. Към парламентаризъм. — Радикал, бр. 233, 2 ноем. 1918.

на парламентарното управление за разрешаване на належащите обществени задачи. Но това определение се даваше, докато Радикалдемократическата партия бе сателит на Демократическата партия във властта. В същност правителството на Малинов, което законодателствуваше със старата Радославова камара, компрометираще буржоазнопарламентарния режим.²³ А неговите стъпки в управлението съвсем не могат да се окачествяват, както мислеха радикалите, че са изиграли някаква „революционна“ роля. Въпреки използването на „левичарски“ термини и фрази при характеризирани на политическите действия на правителството радикалите не внасяха революционен дух в своите схващания и не променяха дребнобуржоазната си природа.²⁴

Относно належащите обществени промени съобразно „новото време“, радикалите в теоретическите си разсъждения допускаха три възможни политически решения.²⁵ Първото направление за разрешаване на основните обществени въпроси те виждаха в своевременното, но постепенно постигане и изпълнение. В този начин на действие се съсредоточаваше цялата словесна упоритост на радикалите да наложат реформисткия път като най-целесъобразен и удобен. Второто направление за разрешаване на обществените проблеми на времето радикалите виждаха в революционното действие. Признавайки законността на комунистическото решение чрез революцията, те отричаха неговата приложимост в България. Същевременно радикалите осъждаха „десницата“, че стои на гледището за запазване на реда и законността в консервативен вид. Това направление за разрешаване на обществените проблеми според радикалите не можеше да има изгледи за успех. Този начин на уреждане на належащите въпроси се считаше за реакционен и опасен, тъй като би предизвикал тежки последствия за общественото развитие. Затова Радикалдемократическата партия препоръчваше в противовес на революционното и реакционно направление да се тръгне по пътя на еволюцията и бързите социални реформи. Всичко това показва, че радикалите искаха да се законсервира „зародишът“ на революцията и да се прегради пътят на най-прогресивното направление в разрешаването на въпросите на развитието и обновлението на обществото.

Радикалите създадоха своя теоретическа система за социалната структура на обществото в България след войната. Те считаха, че има три основни социални категории, които са се обособили в течение през десетилетието на войните. Съответно на класовите групи в българското общество радикалите смятаха, че има място за проявление на три главни политически течения.²⁶ Групата на едрите финансови и индустриални кръгове и едрите земевладелци според радикалите се разпределя в различни десни буржоазни партии, чийто списък започва от Малиновата демократическа партия. Другата група е тази на земеделците, занаятчиите, дребните търговци и др., част от която е в редовете на Радикалдемократическата партия, но по-голямата е в Земеделския съюз. Третата обществена група, съставена от увеличаващите се все повече фабрични работници, според радикалите в своето подавяващо мнозинство пълни редовете на партиите на двете социалистически централи. Но истински представител на пролетариата и идеолог сега и занапред, изтъкват радикалите, ще остане партията на тесните социалисти. Радикалите правеха всички теоретически усилия да се отличат във възгледите и тактиката на политическото

²³ Работнически вестник, бр. 218, 5 апр. 1920.

²⁴ ЦПА, ф. 3, оп. 5, а. е. 92, л. 35.

²⁵ А. Т. Петров. Из кой път? — Радикал, бр. 174, 8 авг. 1919.

²⁶ Т. Г. В л а й к о в. За новото в света. — Радикал, бр. 222, 21 окт. 1918.

течение на капиталистическата класа. Затова те се нахвърляха с остри критики върху политическите партии на едрата буржоазия. С тях не желаеха никакви контакти и се пазеха да не бъдат обвинени, че заемат техни политически становища. В замяна на това радикалите твърде често заемаха близки или сходни становища със социалистите в теоретическите си разсъждения относно разрешаването на обществените въпроси с цел да подчертаят своята демократичност и прогресивност. Ето защо радикалите се възползуваха от марксистската терминология за социалната структура на обществото и говореха за класи и класови противоречия, но избягваха да приемат революционните изводи и заключения. Те се пазеха същевременно да не бъдат заподозрени в симпатии към марксизма. Веруюто на радикалите и употребата на комунистическа терминология стигаше само до признаване идеала на социализма за политическо и икономическо равенство в бъдещото човешко общество. А що се отнася до съвременното общество, въпреки че радикалите говореха за развитие и преустройство в духа на „новото време“, същевременно внушаваха на масите търпение и разумност. И ако буржоазията не можеше да бъде възхитена от „революционния“ напредък на радикалите в политическата теория, също така и работниците и малоимотните маси не можеха да бъдат задоволени от бавното и „спокойно“ придвижване на обществения прогрес във възгледите им.

Въпреки несъстоятелността на политическите построения за обществото радикалите имаха смелостта и претенцията да препоръчват идеите си както на десните, така и на левите от тях партии. Попаднала напълно в плен на своите заблуждения относно пътищата и средствата за обществено преустройство, Радикалдемократическата партия започна да смята, че е призвана да играе обединителна роля сред останалите политически партии. Нейното намерение беше да оформи ляв политически център за обществено направление при разрешаване на намерелите въпроси, като не се допусне както „лудориите“ на революцията, така и запазване консерватизма на буржоазията. Но обществената картина, която рисуваха радикалите, беше фиктивна, а перспективите, които чертаеха, се оказаха илюзорни. И както отбелязва в „Работнически вестник“, радикалите рекламираха реформизма си, а в същото време буржоазната обнова на обществото се придружаваше с най-брутална реакция.²⁷ Радикалдемократическата партия не съзираше и не разграничаваше ясно някои от демократическите си и прогресивни възгледи за обществено преустройство от услугата, която правеше на буржоазията за запазване в неизменен вид капиталистическите порядки.

Радикалдемократическата партия смяташе, че точното изпълнение на общоблоквата платформа ще доведе до излизане от тежкото положение и до спасение на страната от надвисналата революция. За най-належащи въпроси от платформата за разрешение радикалите посочваха вдигането на военното положение, даване на пълна амнистия, премахване на цензурата, спиране на скъпотията и др.²⁸ Но за да могат действително да се решат тези въпроси, те смятаха, че правителството трябва да се опира на собствено мнозинство в Народното събрание, а в държавния апарат да навлязат повече представители на левите партии. На публични събрания и на съвещания на блоквите комитети из страната радикалите не преставаха да изтъкват остри проблеми на скъпотията, глада и корупцията. Въпреки че бяха обвиня-

²⁷ Работнически вестник, бр. 253, 9 май 1919.

²⁸ ЦДИА, ф. 158, оп. 1, а. е. 19, л. 3.

вани от другите коалирани партии във вдигане на голям шум по въпроси, които не могат да се решават бързо, радикалите препоръчваха някои ефикасни и своевременни мерки. Настоятелно се предлагаше да се въведе нормиране на предметите от първа необходимост и да се прибегне до вътрешен заем с принудителен характер. Съвсем искрено те предлагаха да се пристъпи към облагане на капитала и натрупаните по спекулативен начин богатства, като бъдат иззети чрез нова прогресивна данъчна система.²⁹ По отношение на капиталите от частните банки радикалите препоръчваха да се насочат под държавен контрол в услуга на индустриалното развитие на страната и да се осигури трудова заетост на безработните.³⁰ Същевременно радикалите за пръв път бяха забелязали една от чертите на паразитизъм в българския капитал. Те искаха да се попречи и да не се позволи на изтичането на националния капитал зад граница или на приемането на чуждо поданство от неговите притежатели.³¹ Тези предложения на радикалите не можеха да намерят подкрепа в другите коалирани партии. Пряко бяха засегнати и някои от видните политически дейци от буржоазния лагер. И макар предложението на радикалите за секвестриране на капиталите в умерена форма за предстоящо посрещане на военните контрибуции да беше полезно за държавата, останалите буржоазни политически водачи от коалицията квалифицираха радикалите за подривници на установения строй. С това предложение радикалите се изолираха от другите партии в общоблоквата коалиция. Единствено Комунистическата партия изказваше одобрение за някои от предложенията, но същевременно подчертаваше, че реалните сили, които могат да осъществят тези мерки, трябва да се търсят не във финансовата политика на властта, а в народните маси. Радикалите обаче не обърнаха внимание на изказаното публично одобрение от комунистите и на тяхното предложение.

В политиката на Радикалдемократическата партия против спекулативния капитал обаче доминираше страхът от народни вълнения. Затова тя беше готова да пренебрегне вероятните протести на буржоазната класа, когато са застрашени устоите на капиталистическото общество. Предприемането на мерки против капитала беше настоятелно предлагано от низовите радикалдемократически организации.³² В много от резолюциите на радикалдемократическите партийни организации се искаше не само осъществяване на общоблоквата програма, но се настояваше за анкетиране на крупните състояния и експроприирането им над известен минимум от държавата и общината в полза на материално слабите слоеве, а за виновниците и спекулантите от войната се настояваше за съд и пълно конфискуване на имуществата.³³

Неизпълнението на общоблоквата платформа принуждаваше радикалите да мислят за излизане от правителството и използване на недоволството на масите за разширяване на политическото си влияние.³⁴ Блоквото споразумение не можеше да бъде трайно и всяка партия се придържаше в него съобразно интереса си. Съществуването на Блока се търпеше с надеждата, че скоро ще настъпи време за сключване на мирен договор и изживяване на вътрешната заплаха. В същност в Блока се очертаваха два полюса, като все повече се налагаха десните партии. Десният център на Блока под опекунството

²⁹ Дневници на XVIII ОНС, I кн. с., кн. 1, с. 73.

³⁰ Радикал, бр. 47, 2 март 1920.

³¹ Дневници на XIX ОНС, I кн. с., кн. 2, л. 921.

³² Радикал, бр. 88, 12 април 1919.

³³ Пак там, бр. 90, 24 февруари 1919.

³⁴ НКМ — БИА, ф. 192, а. е. 2, л. 41.

на демократите не се спираше пред явен и груб натиск върху своите партньори — земеделци, радикали и широки социалисти. Забранен беше насроченият конгрес на БЗНС.³⁵ Радикалският печатен орган беше строго цензуриран и често излизаше с бели полета. Тези действия на доминиращите в правителството народняци и демократи бяха според радикалите одицетворение на малък държавен преврат, извършен, за да се освободят от неприятната им „левица“.

Изострянето на отношенията между коалираните партии стана най-напред по въпроса за амнистията, която трябваше да обхване въстаналите войници. В Народното събрание представителите не само на десните партии, но и на Демократическата партия настояваха за изключване от амнистията на заговорните владайски въстаници. Под предлог, че те са дигнали „ръка против отечеството“ и че два месеца след събитието не се дава амнистия, буржоазните политически дейци отказваха да удовлетворят едно всенародно искане.³⁶ Демократите и другите партии от „общоблоковото“ правителство, подкрепени от стоящите във от коалицията партийни крила на либералите, се обявиха яростно против даването на амнистия. Но радикалите, опрени на всенародното искане, не отстъпиха от изявените си вече позиции за даване на пълна и безусловна амнистия за въстаналите войници. Радикалският водител Н. Цанов в силно прочувствена реч в защита на съдените войници и с аргументите, че може да се предизвикат нови смутове, застави буржоазните депутати да отстъпят. Общата стъпка на радикали, земеделци, широки социалисти и тесни социалисти наложи на радославистката камара да гласува закона за амнистията. В политическата битка по въпроса за амнистията радикалите застанаха в лагера на победителите в парламента. Но техните партньори от общоблоковата коалиция не останаха доволни от правителствените разколници. Тези различия между радикали и останалите десни партии от общоблоковата коалиция се проявяваха не само в правителството и Народното събрание, но и в по-низовите звена на администрацията и в общоблоковите комитети. Така например помощник-кметът — радикал, на Софийската община се бе обявил против уволнението на санитарния персонал, извършено от кмета-демократ.³⁷ А радикалският министър Ст. Костурков бе критикуван от своите колеги в кабинета, че назначавал тесни социалисти като учители и инспектори по ведомството на Министерството на просвещението.³⁸ Всичко това изостряше отношенията вътре в общоблоковата коалиция. Радикалите бяха постепенно изтиквани и се подготвяше от десните партии тяхното окончателно изгонване от участие във властта.

За да се противопоставят на намеренията на десните партии, радикалите се отнесоха благосклонно към предложението на широките социалисти за образуване на един „левичарски“ център от земеделци, социалисти и радикали.³⁹ Представители на трите политически течения създадоха постоянен комитет на левицата. Този комитет излезе с искане пред правителството за премахване на цензурата, за даване на амнистия, наказване виновниците за войната, изземване на богатствата на забогателите и др. Тази първа стъпка за единодействие обаче не доведе до действително изграждане на „ляв“ блоков център с обща платформа, въпреки че радикалите бяха най-примирителни

³⁵ Радикал, бр. 98, 5 май 1919.

³⁶ Дневници на XVII ОНС, IV и. с., кн. I, с. 487.

³⁷ Работнически вестник, бр. 183, 23 февр. 1920.

³⁸ Дневници на XXI ОНС, III р. с., кн. II, с. 1194.

³⁹ ЦДИА, ф. 152, оп. 1, а. е. 19, л. 4.

при появилите се разногласия и не предявиха претенции за много места в общите проектолисти за законодателните избори.⁴⁰ Радикалите изразяваха съгласие почти по всички обсъждани въпроси, предложени от другите партии. Надеждите на радикалите да се създаде блок, който да се назове „Трудов“, бързо се изпариха. Когато започнаха в „левичарския“ център да обсъждат въпросите за състава на бъдещия кабинет, различията се появиха, тъй като и трите партии (Земеделска, Широкосоциалистическа и Радикална) изявиха претенции за Вътрешното министерство.⁴¹ Явно е, че всяка партия от още несъставената коалиция имаше задкулисни намерения чрез притежаването на Вътрешното министерство да си осигури в предстоящите законодателни избори свое по-голямо парламентарно представителство. След изникването на раздорния въпрос за Вътрешното министерство трудно създаващата се коалиция се разстрои окончателно. Радикалите обвиниха главно земеделците, че последните почнали да „теглят“ към комунистите.⁴² От някои контакти на земеделците с Комунистическата партия, които имаха в същност осведомителен характер, радикалите правеха погрешен извод за отклоняването на Съюза от подготвяната коалиция.

Действията на „левия“ център и преговорите за неговото формиране окончателно дезорганизира управляващия Блок и заедно с външните неуспехи на неговото правителство доведоха до нови промени в кабинета. Въпреки очевидното разпадане на Блока Радикалдемократическата партия продължи да се счита за участница в него единствено с оглед на предстоящите законодателни избори.⁴³ Трудно вече се намираха допирни точки между партиите от Блока за съгласувани действия и искрено сближение.⁴⁴ Макар все още в Министерския съвет представителите на коалираните партии да заседаваха заедно, те вече се виждаха открити противници. Общоблокните комитети престанаха да провеждат заседания. В печата и на публични събрания беше вече почнала „битка“ за разгромяване пред избирателите на политическите противници.

Разрастването на радикалдемократическите партийни организации се смяташе за сигурна гаранция за бъдещи парламентарни успехи. Усилията на радикалите бяха насочени към организираното обхващане на занаятчиите, земеделците и други дребни собственици. В средата на 1919 г. Радикалдемократическата партия се състоеше от 700 организации с повече от 16 000 членове.⁴⁵ В първите следвоенни години тя продължаваше непрекъснато да расте. През 1920 г. на IX конгрес в Радикалдемократическата партия членуваха 24 227 души, като се постигна увеличение с 49% за една година. Нейните резерви се черпеха главно от земеделските и занаятчийски слоеве. Социалният състав се представяше от 9960 земеделци, 4700 занаятчици и търговци, 5300 учители и чиновници и незначително число наемни работници.⁴⁶ На X конгрес през 1921 г. Радикалдемократическата партия отчиташе 29 013 членове.⁴⁷ В следващите години тя продължаваше да расте, но вече с по-бавен темп.

Увеличаването на членската маса създаваше илюзия в ръководителите на радикалната демокрация, че в изборите ще се получат блестящи резултати.

⁴⁰ Дневници на XVIII ОНС, I. и. с., кн. I, с. 121.

⁴¹ ЦДИА, ф. 152, оп. 1, а. е. 19, л. 7.

⁴² Пак там, л. 56.

⁴³ К. Сидеров. Нуждата от Блока. — Радикал, бр. 63, 21 март 1919.

⁴⁴ НБКМ — БИА, ф. 192, а. е. 2, л. 43.

⁴⁵ Ст. Костурков. Отчет на РДП. — Радикал, бр. 228, 18 окт. 1921.

⁴⁶ Работнически вестник, бр. 182, 13 окт. 1920.

⁴⁷ Ст. Костурков. Отчет на РДП. — Радикал, бр. 228, 18 окт. 1921.

В платформата на Радикалдемократическата партия се издигаха искания за въвеждане на прогресивно-подоходен данък, налагане закон върху печалбите, анкета и наказание на виновниците за влизането във войната, разширяване на изборителното право, пълна и гарантирана автономия на общините и др.⁴⁸ Отразявайки в изборната си платформа новите си схващания за обществено-политическото развитие на страната, радикалите издигаха искания за превръщане в държавни или общински на ония частни индустриални и търговски предприятия, които имат монополистически характер. Радикалите смятаха, че ролята на капитала може да се измени и облагороди, като се подчини на интересите на държавата. Те не схващаха, че държавният капитализъм не изменя характера на експлоатацията върху наемния труд. Освен това не посочваха конкретно кои предприятия и производства трябва да попаднат под властта на капиталистическата държава. И макар да говореха за подчиняване на капитала на държавата, радикалите съвсем не разбираха характера на държавния капитализъм. Те не изтъкваха, че държавата трябва да отнеме собствеността на капиталистите и самата тя да стане нов собственик и пълен разпоредител на капитала. Затова радикалите бяха критикувани от тесните социалисти, че радикалските разсъждения за „ограничен“ държавен социализъм повече прилича на възпяване на капитала, а не действително желание да се пресече капиталистическата експлоатация.⁴⁹

В платформените искания на Радикалдемократическата партия се очертаваше една нова идея за ролята на държавата. Изискванията на „новото време“ според радикалите налагало да се определи и узакони и новата роля на буржоазната държава. Те наивно мислеха, че държавата, създадена от буржоазната класа, може да упражнява стопанско-организаторски функции в интерес на народните маси. Радикалите разглеждаха държавата не само като обществена организация, но и като гарант на общата безопасност и регулатор в отношенията на хората за поддържане на правовия ред. Но това според радикалите не изчерпвало напълно нейните задачи. Тя трябвало да удовлетвори и ония обществени нужди, които са необходими за целия стопански живот на обществото. Тази втора половина от своята дейност държавата не можела да възложи на частната инициатива без риск да компрометира стопанското развитие на страната, да засили икономическото неравенство и да убие вярата на гражданите във възможността да се налага и възцарява социалната правда.

За да ръководи стопанското развитие на страната, според радикалите държавата трябва да има в ръцете си ония средства, които са от обща необходимост и нужда.⁵⁰ В разсъжденията си радикалите отиваха още по-нататък, но без да станат радатели на една нова по същество държавна организация. Те вземаха само някои термини от социалистическата теория, но понятията им имаха друго съдържание. Като обществена организация държавата според радикалите трябвало да стане проводник на държавния социализъм.⁵¹ Те смятаха, че посредством държавата ще може да се прокара принципът за социалната справедливост. Затова било нужно публичната власт да се намеси широко в стопанския живот и да разполага с наличните блага в качеството на висш разпоредителен орган. Когато е застрашен целият обществен колективитет, не може според радикалите да се оставят напълно свободни произ-

⁴⁸ Радикал, бр. 167, 1 авг. 1919.

⁴⁹ Работнически вестник, бр. 182, 13 окт. 1920.

⁵⁰ Радикал, бр. 231, 17 ноем. 1919.

⁵¹ И в. Х а р и з а н о в. Изказване. — Радикал, бр. 123, 7 юни 1919.

водството и размяната, нито да се пази частната собственост като неприкосновена и непокътната. Интересите на никоя класа, изтъкваха те, не бива да спъва държавата в нейния стремеж да действа от принципа за съхранение на общественото тяло и социалната справедливост. Тази роля на държавата обаче не се увековечаваше. Реформисткият „напредък“ в теорията за държавата се извършваше под натиска на страха от революцията. Радикалите сами отричаха да са стъпили на социалистическа почва. Те изтъкваха, че колкото повече бедствието се отстранява, толкова повече и държавата в името на „личната свобода“ и поощряване на личния интерес като стимул за работа трябва да ограничава своята намеса. В последна сметка радикалите се връщаха на своята стара „теория“, че държавата трябва да се насочва изключително към покровителство на икономически слабите съществуваания. И от техния нов поглед за бъдещия справедлив социален ред почти нищо не оставаше, макар да говореха, че частната собственост не може да бъде вечно неизменна.⁵² Не рискувайки да отречат обществения прогрес, който се простира и в сферата на собствеността, радикалите обаче смятаха, че животът не ще отрече дребната собственост. Придържането към въпроса за дребната частна собственост попречи на радикалите да възприемат наложителното разбиране за ролята на държавата като коренно ново средство за обществена организация.

Новите теоретически построения за ролята на държавата доведоха радикалите до изказвания за републиканска форма на управление. Едно от различията с другите партии от коалицията радикалите показаха по въпроса за заместване на конституционната монархия с република. Но за установяване на републиканска форма на управление на държавата се изискваше промяна на Конституцията. Макар и да не са вписали в програмата си идеята за република, радикалите се считаха за последователни републиканци. Затова на IX партиен конгрес се издигна искането за изменение на основния закон и приемане на републиканската форма на управление като по-подходяща за страната. С това Радикалдемократическата партия се стремеше да затвърди убеждението в народните маси, че е „лява“ политическа сила, която идва да отговори на новата повеля на времето за обществени преобразования. Всички нещастия, сполетели българския народ, радикалите свързваха със съществуването на монархическия институт и налагането на личния режим. Много от радикалите считаха, че и политическият момент за страната е подходящ за въвеждането на републиканската форма на управление. Затова на конгреса се подготви и прочете резолюция за промяна на системата на монархизма с република.⁵³ Изтъкваше се, че в изборната борба Радикалдемократическата партия трябва да излезе с лозунг за република.

Не отричайки републиканството на Радикалдемократическата партия, част от ръководните дейци се противопоставиха на общопартийното искане. Т. Г. Влайков изтъкваше, че републиката ще дойде като еволюционен завършек на народната борба в бъдеще, а В. Ганев изказваше опасение, че борбата за република ще погълне целия запас от партийни сили и ще се попречи на провеждането на належащите социални реформи. Намесата на Ст. Костурков с аргумента, че макар радикалите да са по убеждение републиканци, партията не бивало да решава въпроса за премахване на монархизма по бун-

⁵² ЦДИА, е. п. — 83, л. 82.

⁵³ Радикал, бр. 125, 11 юни 1919.

тарско настроение.⁵⁴ Това доведе конгреса на радикалите до изоставяне на искането за република. По този начин Радикалдемократическата партия не се реши да тръгне по един истински демократичен и прогресивен път и да отговори на едно всенародно искане. С обсъждането на въпроса за заменяне монархическия институт с република тя само показа предпочитанията си към републиканската форма на управление, но върна на политическата си характеристика, не предприе реална стъпка за осъществяване на една идея на „новото време“.

В Радикалдемократическата партия съществуваше убеждението, че е станала значителна политическа сила. Тя се опитваше да внушава на обществеността, че е партия с голям „морален престиж“ и значително влияние сред народните маси. Големите прстенции на радикалите да водят след себе си дребнобуржоазните слоеве и дори работници срещаха отрипателните критики на другите партии и особено на широките социалисти.⁵⁵ Между Радикалдемократическата партия и Широкосоциалистическата се разгоря остър спор не само за действителното място на обществената арена на двете партии, но и за политическата необходимост и целесъобразност на тяхното съществуване. Двете партии взаимно се отричаха. Радикалдемократическата партия беше просъществувала в продължение на две десетилетия. Тя имаше зад себе си своя партийнополитическа история. В обществените борби се беше изявила като демократична политическа сила с някои прогресивни настроения. Дейността ѝ беше значителна и тя завоюва място на общественото поле. Като политически изразител на отделни социални слоеве Радикалдемократическата партия беше наложила за обсъждане пред обществеността редица важни въпроси по политиката на държавата и живота на страната. Нейните възгледи за разрешаването на тези въпроси за страната заедно с някои предвиждания за съдбоносните събития за страната и последствията от водената политика на държавата я налагаха като партия с известно влияние и значение. Затова противниците на Радикалдемократическата партия нямаха основание да отричат нейното съществуване. Но и радикалите, опрени на своя „обществен актив“, имаха значително по-високо мнение за партията си и преувеличаваха реалното ѝ влияние. Показателно за реномето на Радикалдемократическата партия и общественото признание, което имаше, бяха изборите. А в тях числото на гласоподавателите и бройката на радикалските депутати бяха в края на стълбицата на политическите партии.

Законодателните избори на 17. VIII. 1919 г. за XVIII ОНС не потвърдиха с резултатите си надеждите на радикалите. Те успяха да съберат само 35 000 гласа.⁵⁶ Вместо очакваните 20 депутатски места само 8 радикали влязоха в Народното събрание от всичко 225. Въпреки че радикалите удвоиха депутатските си мандати и увеличиха 4 пъти подадените за тях гласове в сравнение с предишните законодателни избори, успехът беше недостатъчен за по-активна роля в Народното събрание. На Радикалдемократическата партия се налагаше да направи сериозни изводи за своето поведение на общественото поле, за положението си сред политическите партии и групировки и за обществената пригодност на своите възгледи и теории. Но радикалите не проявиха безпристрастие в оценките и изводите от изборите. Недоволни от изборните резултати за своята партия, те се опитаха да потърсят причините, но непра-

⁵⁴ Ст. Костурков. Изказване пред IX конгрес на РДП. — Радикал, бр. 125, 11 март 1919.

⁵⁵ Работнически вестник, бр. 13, 23 юли 1920.

⁵⁶ Статистически годишник на Българското царство. С., 1924, с. 59.

вило ги квалифицираха за временни и случайни.⁵⁷ При това в ръководните среди на партията нямаше единно мнение по причините за слабото представяне в тези решителни законодателни избори, които бяха проведени при демократични условия и с тяхно участие във властта. Някои радикали откровенно признаваха печалните резултати от изборите, които се коренели в недостатъчната пригодност на партийната платформа. Т. Г. Влайков намисляше главната причина за недостатъчните изборни успехи в другите партии, които били излезли с прекалени обещания и демагогия, докато радикалската предизборна платформа била общомна, но реалистична.⁵⁸ Изброявайки останалите причини за слабия успех, той споменаваше само, че изборите се провели при бунтарско настроение и крайно възмущение на народа. Въпреки че радикалите посочваха и действителната причина за слабия си успех в изборите, те в същност отправяха упрек на избирателното тяло, че е обхванато от бунтарски настроения. Това показва, че радикалите, макар да говореха за промените, диктувани от „новото време“, не можеха да възприемат в действителност новите идеи в техния истински смисъл и значение. Затова с основание някои партии оценяваха поведението на радикалите след изборите като „обидени“ на избирателите.⁵⁹

Във връзка с изборите Радикалдемократическата партия трябваше да направи съответни практически изводи. Висшият партиен съвет, имайки пред вид слабото народно доверие, реши министрите-радикали да подадат оставка преди свикването на новата Камара.⁶⁰ Най-енергично за напускане на властта от партията на радикалите се изказа считаният все още за партиен водачел Н. Цанов.⁶¹ Излизането на двамата министри-радикали от правителството се смяташе не само като отговор на повелителната воля на избирателното тяло, но произлизаше от разбирането на Радикалдемократическата партия, че ако продължава да участва във властта, ще бъде една ненужна „кръпка“ в управляващата комбинация.⁶² Чак сега радикалите „забелязаха“, че участието им в правителството за тях носи само политическа отговорност без никаква полза за радикализма. Заблуждението, че чрез участие в управлението ще се съдействува за разширяване влиянието на радикалските идеи, се изпари. Почувствуваха горчивия опит, те решиха да потърсят пътя на опозиционната борба, чрез който да постигнат по-сигурно и по-трайно разпространение и възприемане на радикализма. Нямайки на своя страна волята на повече от 1/10 част от избирателите, беше очевидно, че партията на радикалите не можеше да очаква разрастването си под защитата на властта.

Отзоваването на радикалските министри беше посрещнато с облекчение сред партийните организации. Изказваше се удовлетворение, че една неправилна политическа стъпка се поправя. По решението на Висшия партиен съвет за напускане на правителството единият от министрите — Ст. Костурков — не направи възражения и се подчини безусловно, макар да отстояваше, че участието на партията във властта било станало по принуждение на обстоятелствата в труден момент за страната. Единствено В. Ганев, мъчейки се да запази министерското си място, отстояваше продължаване на участието на Радикалдемократическата партия в правителствената коалиция.

⁵⁷ Радикал, бр. 182, 19 авг. 1919.

⁵⁸ Дневници на XVIII ОНС, I и. с., кн. I, с. 119.

⁵⁹ Радикал, бр. 199, 9 септ. 1919.

⁶⁰ Решение на ВПС на РДП. — Радикал, бр. 199, 9 септ. 1919.

⁶¹ НКМ — БИА, ф. 192, а. е. 2, л. 41.

⁶² ОДА — Видин, ф. 19, к, оп. 1, а. е. 76, л. 1.

Несъгласен с тактиката на партията си, той впоследствие я напусна и премина в Земеделския съюз.

Един от изводите, които направи Радикалдемократическата партия от слабото си представяне в изборите, беше и по тактиката в политическата борба. С цел да укрепи своето организационно състояние и да засили политическото си влияние тя възприе линия на изолация и самостоятелно действие. Но Радикалдемократическата партия не се отстраняваше от обществено-политическите борби. В Народното събрание тя декларира, че ще подкрепя всяка стъпка, която е в пълна хармония с нейната програма. В същност това беше една нова изява на претенциите на радикалите за тяхната обществено-политическа значимост, която те нямаша.⁶³

С декларацията на радикалдемократическата парламентарна група в Народното събрание се откриваше новият етап в дейността и политиката на партията. Радикалдемократическата партия беше направила оценка на политическото положение в страната и вярно виждаше съотношението на партийните групировки. За главна политическа сила радикалите считаха Земеделския съюз. Него те определяха за най-вероятния участник в управлението на страната. И макар радикалите да говореха за собственото си неучастие във властта, с декларацията си за парламентарното си поведение в същност искаха да повишат цената на своята политическа подкрепа на ония, които биха поискали тяхното съдействие. Тактическият замисъл на радикалите се оказа успешен. Натовареният за съставяне на ново правителство Ал. Стамболийски се обърна най-напред към Радикалдемократическата партия за участие във властта. След отказа ѝ Земеделският съюз се опита косвено да ангажира Н. Цанов чрез избирането му за председател на Народното събрание. При избора на Бюро на Народното събрание за Н. Цанов бяха подадени 103 гласа и той бе поканен да заеме председателското място. Спазвайки решението на Висшия партийен съвет да не се ангажира партията във властта, Н. Цанов се отказа от поверения му пост.⁶⁴ Временните партийнополитически съображения на радикалите им попречиха правилно да преценят момента и благоприятната възможност да влязат в коалиция с една демократическа партийна групировка за сигурно участие в управлението на държавата. Предварителните преговори между Ал. Стамболийски и Н. Цанов за образуване на лява коалиция в състав от земеделци, радикали и привличане на други, като широки или тесни социалисти, за противопоставяне на старите банкрутирали буржоазни партии не можаха да завършат успешно. Радикалите си наложиха „бягство“ от властта, като се позоваваха на малобройността на парламентарната си група и правилната равносметка, че всяка правителствена комбинация може да бъде съставена без радикалите.⁶⁵ Те не направиха преценка, че с отказа си принудиха Ал. Стамболийски впоследствие да прибегне до подкрепата на десни политически елементи, за да състави правителство.

Въпреки отказа си за участие във властта Радикалдемократическата партия направи приемлива декларация към правителството на Ал. Стамболийски. В Народното събрание от името на Радикалдемократическата партия Т. Г. Влайков изяви одобрението на обещаните реформи и даде политически кредит на правителството. Но подкрепата си Радикалдемократическата партия даде повече поради нежелателната за нея опасност от нова министерска криза и с

⁶³ Работнически вестник, бр. 76, 7 окт. 1919.

⁶⁴ Дневници на XVIII ОНС, I н. с., кн. I, с. 5.

⁶⁵ НБКМ — БИА, ф. 192, а. е. 2, л. 41.

изричното напомняне, че новото правителство трябва да направи всичко възможно, за да обедини „демократията“, част от която считаше и себе си.⁶⁶ Чрез благосклонното си отношение към правителството на Ал. Стамболийски радикалите изрично изтъкваха желанието си в едно близко бъдеще да сътрудничат с него при определени условия. Същевременно радикалите се опитаха да отправят няколко забележки към Ал. Стамболийски с цел да не бъдат забравени при бъдещи комбинации. Те изрично изтъкваха мнението, че Земеделският съюз не може да управлява, опрян само на земеделското съсловие в съдружие с народняшката партия. Радикалите подчертаваха, че ако водачите на Земеделския съюз се придържат към съсловната теория, а народняците следват политиката за облагодетелствуване на класата си, то ще бъде нарушена „обществената солидарност“ и ще се стигне до социален разрыв.⁶⁷ Радикалите посочваха, че трябва да се държи сметка за социалното равновесие, което в случая не може да се крепи на правителство, съставено от две далечни по дух и разбираня политически партии.⁶⁸

Констатациите и разсъжденията, които правеха радикалите относно правителството и Земеделския съюз, бяха от полуопозиционни до полублагосклонни позиции. Те не можеха да предизвикат в Ал. Стамболийски благодарствена отзивчивост към Радикалдемократическата партия. Въпреки всичко радикалите не се бяха поставили засега открито в лагера на противниците на Ал. Стамболийски. С поведението си те не даваха основание за това, макар че поученията им не можеха да бъдат приети с чувство на благодарност. Ал. Стамболийски държеше сметка за положението, в което се намираше неговото правителство и зачиташе някои от „конструктивните“ предложения на радикалите. Специално се имаше пред вид изказаното мнение от радикалите, че съставянето на правителство трябва да има подкрепата на партиите с парламентарна представителност и доверието на избирателното тяло.

Опитите на Радикалдемократическата партия да внушава за съставяне на по-широко коалиционно правителство тя свързваше с предстоящото сключване на мирен договор. Радикалдемократическата партия се надяваше, че едно българско правителство, съставено на широка парламентарна основа, ще има по-високо признание от великите сили. Като прибавяше към това и убеждението си, че Българската радикалдемократическа партия има доверието на „Западните демокрации“, се изтъкваше възможността страната да получи един справедлив мирен договор. Българските радикали обаче се заблуждаваха, че имат висок „морален кредит“ в лицето на западните си политически приятели, които участваха в съставянето на Парижките мирни договори.

Наложеният на България от Съгласението мирен договор изпари надеждите на радикалите и показва слабата позиция на искането им за коалиционно правителство. Условиата на договора излязоха много по-тежки, отколкото ги очакваха радикалите. Надеждите на българските радикали, че ще бъдат подкрепени от френските радикали, се оказаха напразни.⁶⁹ Опитът им да изтъкнат заслугата на българското правителство, в което и те участваха, че то първо от Четворния съюз е излязло от войната, не намери съчув-

⁶⁶ Радикал, бр. 234, 21 окт. 1919.

⁶⁷ „Недейте мижа“. — Радикал, бр. 281, 14 дек. 1919.

⁶⁸ Т. Г. В л а й к о в. Задачите на новото време. — Демократически преглед, XIII (1920), кн. I, с. 2.

⁶⁹ П. С т о я н о в. Реч в Народното събрание. — Дневници на XVIII ОНС, I и. с., кн. I, с. 94.

ствие за подкрепа в победителите-радикали от Съглашението. Налагането на Версайската система се смяташе от българските радикали като господство на „олигархията“, която успяла да заблуди „демократията“ и да спечели нейната подкрепа.⁷⁰ Мирният договор се оцени от радикалите за тежък и несправедлив, но те наивно изразиха надеждата, че „Всесветската демокрация“ рано или късно ще осъзнае необходимостта от преустройство на делото на мира в Европа.

Поразени от тежестите на мирния договор, радикалите започнаха да говорят за нова политика и „прераждане“ на българския дух. Те отрекоха всяка помисъл за водене на политика на реванш. Оставайки поддръжници на идеята за Балканската конфедерация, радикалите смятаха, че трябва да се върви по пътя на сближението и разбирателството. Нашият народ според радикалите трябва да стане елемент на мира. Всякакви блянове за национално обединение чрез сила трябва да бъдат отхвърлени.⁷¹ Радикалите чак след налагането на тежкия мирен договор разбраха каква външна политика трябва да се води в следвоенния период. Страната според радикалите имаше само една алтернатива, която те дефинираха с едно настоятелно определение — „Мир“.⁷²

Разглеждането на мирния договор от Народното събрание принуждаваше радикалите да определят своето поведение към все по-настоятелното народно искане за наказание на виновниците за катастрофалните войни. В печата и в Народното събрание радикалите се надпреварваха да изтъкват последствията от войната и да посочват аргументи против виновниците за катастрофалните авантюри.⁷³ В избраната следствена комисия от Народното събрание за обследване делата на виновниците за войните Радикалдемократическата партия даде свой представител — П. Стоянов. Партията на радикалите издигаше настоятелно глас за съдене на виновниците за националната катастрофа и предлагаше да бъдат наказани Фердинанд, Радославов, ген. Жеков и депутатите от правителственото мнозинство на бившето Народно събрание, за да се представят убедителни доказателства и аргументи, с чиято сила да се оневини българският народ пред Парижката мирна конференция. Когато започнаха арестите на министрите от кабинета на Радославов, депутатите от либералната концентрация и някои журналисти — проводници на немската политика на Балканите, Радикалдемократическата партия одобри предприетото начинание. Мерките на правителството спрямо преките виновници за катастрофите се смятаха за сериозно намерение да се даде удовлетворение за страданията на народа. Но радикалите под формата да се спазва законността и правовия ред в държавата настояваха да се свика Народно събрание и да се приемат съответни законоположения, с което да се започне съденето на виновниците. С предложението си за свикване на Народното събрание радикалите целяха да се постави въпросът за виновниците за катастрофите от войните в по-голям обсег и да се предприемат действия и срещу бившите кабинети на Гешев — Данев. Но тъй като в правителството на Ал. Стамболийски имаше министър от тези кабинети, то в предложението на радикалите ярко изпъкваше намерението им да поставят под изпитание здравината на управляващата коалиция.

⁷⁰ Дневници на XVIII ОНС, I и. с., кн. I, с. 95.

⁷¹ Н. Цанов. Към прераждане. — Радикал, бр. 220, 4 окт. 1919.

⁷² Б. Будинков. Началото на отплатата. — Радикал, бр. 247, 5 ноем. 1919.

⁷³ С. Костурков. Положението на България. С., 1928, с. 23.

В Народното събрание радикалдемократическата парламентарна група зае настъпателно поведение спрямо виновниците от военните катастрофи. Говорителят на групата Анг. Станков искаше възбуждане на съдебно преследване и срещу кабинетите от Балканските войни. Радикалите се обосноваваха, че ликвидацията с катастрофите няма да бъде пълна, ако не бъдат съдени бившите министри от кабинетите на Гешев — Данев.⁷⁴ Предприетата акция от радикалите в Народното събрание за привличане под отговорност и на други виновници във от арестуването не можа да получи подкрепа от останалите партии. При това Радикалдемократическата партия трябваше да понесе укора на тесните социалисти, че и тя носи отговорност за народните катастрофи поради гласуването на военните кредити на подсъдните правителства. Принудени да се оправдават за своето поведение по време на войните и за косвеното съдействие, което бяха давали на правителството на Радо-славов, радикалите се оказаха изолирани и в известна степен обвинени в съучастие с виновниците за националните катастрофи. Без да признаят каквато и да е собствена вина, внесеният законопроект в Народното събрание за възбуждане на углавно преследване и предаване на съд бившите министри от кабинета на В. Радославов се подкрепи и гласува от радикалдемократическата парламентарна група.

Радикалдемократическата партия продължаваше да има самостоятелно поведение към политическите събития в страната, като в едни случаи подкрепяше правителството, а в други отправяше критики към него. Тя се стремеше да се покаже, че не е солидарна с общата политика на правителството, като същевременно се пазеше да не се намери в общ блок с останалите буржоазни партии. Тази позиция на Радикалдемократическата партия беше временна. Тя само очакваше удобен случай да изяви своето по-определено отрицателно отношение към правителството, оглавявано от Земеделския съюз, поради участието в него най-вече на националлибералите и народняците.

Преход към нова политическа линия бе показана от Радикалдемократическата партия по време на железничарската и всеобщата политическа стачка през декември 1919 г. На първо място радикалите атакуваха широките социалисти, но заедно с тях обвиняваха и земеделските водачи в грубо извращение на народовластието и потъпкване на демокрацията в страната. За да поеме нов курс в отношението си към правителството и съставящите го партии, Радикалдемократическата партия прибегна до оповестяването на някои свои по-раншни идеи и възгледи за протичането на обществените борби.

Радикалдемократическата партия се разграничаваше от буржоазните партии в отношението си към работническото движение. В радикалския печат бе отбелязано, че първомайският празник на труда е преминал при образцов ред и масово стичане на работниците. Радикалдемократическата партия се противопостави на буржоазните партии, които не се посвениха да оклеветят работническа София.⁷⁵ Тя изтъкваше, че в работническите прояви не трябва да се съзират никакви болшевишки стремежи, а обикновена изява на работническа солидарност. По повод манифестацията на 1 май Радикалдемократическата партия разобличи министъра на вътрешните работи, широкия социалист Кр. Пастухов, за употребата на оръжие и стрелба срещу работниците. Радикалите даваха пълно право на работниците да покажат на тоя ден за международна пролетарска солидарност своите бойни сили. И съобразно радикал-

⁷⁴ Дневници на XVIII ОНС, I и с., кн. I, с. 637.

⁷⁵ Радикал, бр. 96, 2 май 1919.

ските си възгледи те смятаха, че работническите маси се събират под знамето на „социалния реформизъм“⁷⁶. Но в същото време отричаха „правото“ на широкосоциалистическия министър от правителството народняка Т. Тодоров да разгонва с оръжейна стрелба мирната манифестация на работниците.

По подобен начин радикалите използват работническите борби в края на 1919 г., за да критикуват правителството на Ал. Стамболийски. Те не можеха да се съгласят с политиката на земеделското правителство и неговите партньори, че срещу стачните борби на работниците трябва да се използва въоръжена сила. Радикалите смятаха, че трябва да се покровителствува работничеството в неговата борба за по-носен живот. Но същевременно радикалите се раздвояваха в отношението си към общата борба на работническата класа.⁷⁷ Ако стачката в частното предприятие се смяташе за легално средство, чрез което работниците си осигуряваха по-добри трудови и икономически условия, то придобиването ѝ на политически характер не се одобряваше от радикалите. Затова, когато се вдигна стачка от работниците в печатница „Радикал“ с искания за повишаване на заплатите, партийното ръководство внуши да се увеличат в минимален размер трудовите възнаграждения в съответствие с поскъпването на живота, за да не се даде възможност на професионалната синдикална организация да призове работниците към политическа стачка.⁷⁸ В програмата на Радикалдемократическата партия се споменава и за политическата стачка като средство за борба. Но радикалите приемаха политическата стачка на работниците като едно крайно революционно средство, към което може да се прибегне само в известни случаи.

Възгледите си по работническите борби радикалите проявиха при избухването на стачките през есента на 1919 г. Те признаваха, че положението на работниците е непоносимо и са изправени пред стачка. Когато стачката избухна и се превърна във всеобща, радикалите направиха отстъпление от първоначално взетата позиция. Макар да критикуваха правителството на Ал. Стамболийски, че с политиката си е предизвикало стачката, в същото време го оправдаваха пред работниците, че не му е липсвало желание да направи, какво е по силите му. Тази раздвоеност на Радикалдемократическата партия към стачното движение в края на 1919 и началото на 1920 г. не можеше да ѝ донесе политически успехи. От една страна, тя бе критикувана от правителството, че с поведението си е поощрила стачниците, като по този начин се е наредила в лагера на враговете на Земеделския съюз. От друга страна, призивът към съмишлениците си сред наемното работничество да се въздържат в започналата стачна борба разобличи Радикалдемократическата партия пред малкото си привърженици в работническата класа като крепител на буржоазнополитическия ред.⁷⁹ Отправените критики срещу правителството, макар и да бяха остри, имаха поучителен характер. Радикалите одобряваха мерките на властта за изхранването на работниците, но посочваха, че тя трябва да внесе категорично успокоение сред стачниците.⁸⁰ По този начин линията на радикалите не беше нито с правителството, нито в подкрепа на стачниците, поради което те се намериха отново сами и изолирани, без да спечелят полити-

⁷⁶ И в. Г л а д н е в. По повод манифестацията на 1 май. — Радикал, бр. 98, 5 май 1919 г.

⁷⁷ Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. II, с. 925.

⁷⁸ ЦПА, ф. 186, оп. 2, а. е. 114, л. 1.

⁷⁹ Работнически вестник, бр. 172, 9 февр. 1920.

⁸⁰ Радикал, бр. 288, 26 дек. 1919.

чески терен. Причината се криеше в неопределената им позиция в борбата между двата лагера. Но критикувайки правителството за взетите жестоки мерки за подавяне на стачката, в Радикалдемократическата партия надделя тенденцията, която водеше към все по-враждебно отношение спрямо Земеделския съюз.

Въпреки че радикалите се противопоставиха на стачката на държавните служители, те защитиха учителите, които правителството искаше да лиши от правото им на участие и дейност в политическия живот. Пред Народното събрание радикалите порицаха обвиненията на Ал. Стамболийски срещу интелегенцията. Парламентарната радикалдемократическа група гласува против законопроекта, с който под предлог да не се внася политически елемент в училищата се забраняваше на учителите да участвуват в стачки и публични събрания.⁸¹ Но макар че защитиха правото на учителите-комунисти да работят в училищата и да пропагандират своите идеи, радикалите имаха пред вид привържениците си.

Радикалдемократическият печат продължаваше да коментира събитията в Съветска Русия. Въпреки че не признаваха двегодишните успехи на социалистическата революция и говореха за провала на комунистическите идеи, радикалите твърдяха, че болшевишкият фронт е силен и несломим. Идването на болшевишката власт те обясняваха с издигането на великия лозунг „мир, хляб и свобода“⁸². А закрепването на революционната власт за радикалите беше безспорен факт. И ако в Съветска Русия все още няма пълно смиротворяване, сочеха радикалите, причината се крие във външната намеса. Те посочваха, че не може да се намери способен противник, който да замени болшевишкия режим поради очевидното пълно разложение на руските буржоазни политически партии. За слаба и негодна за действие радикалите смятаха и сродната им Конституционндемократическа партия. Нейния крах българските радикали приеха за свършен факт.

Без да изразяват симпатии към болшевизма, радикалите го определяха като едно изключително явление с огромно историческо значение, което крие големи сили в себе си и навсякъде побеждава мимо противодействието.⁸³ Радикалите съставяха отделните държавни ръководители и сочеха заслугата на болшевишките водачи, на които признаваха, че са изпълнени с беззаветна преданост и обич към своя народ, за да го изведат от хаоса на „небитието“⁸⁴. Новият облик, който беше получила Русия с революционните си преобразования, се сочеше като резултат от унищожението на царизма, за когото радикалите се изказваха, че никога няма да може да възкръсне.⁸⁵ Радикалите свързваха погребението на руския царизъм с предстоящото изчезване на ония български политически партии, чиито водачи също така трябва да бъдат изхвърлени от хоризонта на обществения живот. Същевременно радикалите не смятаха, че с Октомврийската революция традиционните връзки с руския народ ще бъдат прекъснати. Радикалският министър на просветата Ст. Косгурков в защита на свой законопроект по народното образование се обосноваваше със сходни положения от образователната система в Съветска

⁸¹ Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. II, с. 1329.

⁸² Радикал, бр. 243, 7 окт. 1919.

⁸³ Ив. Харизанов. Върху болшевизма. — Демократически преглед, IX (1920), кн. IV, с. 260.

⁸⁴ Йос. Фаденхехт. Моралната криза у нас. — Демократически преглед, IX (1920), кн. IV, с. 259.

⁸⁵ Л. Илев. Оскърбени величия. — Радикал, бр. 102, 10 май 1919.

Русия.⁸⁶ А що се отнася до традиционните връзки между българския и руския народ въпреки липсата на междудържавни отношения, радикалите изтъкваха, че тези връзки ще се подемат с още по-голям жар от нови обществени групи както в Русия, така и в България.⁸⁷

Впоследствие обаче поради засилващото се комунистическо движение у нас радикалите започнаха все по-ярко да изтъкват антикомунистическите си настрояния. Пред видимото за самите радикали предметно на комунистическите идеи, които овладяваха все по-широки народни маси, и бавното разпространение на влиянието на радикализма те заставаха на все по-твърди антикомунистически позиции. Някои от радикалите започнаха да дават ухото на клеветите върху Съветска Русия и в органи на партията вестник „Радикал“ се възприе практиката да се препечатват статии от западните радикалски и социалдемократически вестници.⁸⁸ И макар че се стремеше да не помества клеветнически материали, печатът на Радикалдемократическата партия вмъкваше някои обяснения, които не съпадаха с нейните възгледи. По този начин радикалите станаха проводници на неправилни, погрешни, а понякога и на преднамерени тълкувания за живота в Съветска Русия. В отделни случаи радикалският печат даваше сведения, взети от съветски вестници и списания, но едновременно с това си позволяваше да фалшифицира цитати и данни. За това свое своеволие радикалите бяха често критикувани от тесните социалисти и заставяни да дават публични обяснения за отношението си към болшевиизма и Съветска Русия.

В началото на 1920 г. коалиционното правителство на Земеделския съюз нямаше сигурна парламентарна опора. Трипартийната управляваща власт не беше здрава и често народняците и прогресивно-либералите действаха за провал на начинанията на Земеделския съюз. В същото време все повече БРСДП (об) и Радикалдемократическата партия, които също в отделни случаи гласуваха внасяните законопроекта в Народното събрание, засилваха критиката си срещу Земеделския съюз. Макар и в отделни случаи, радикалите започнаха да се присъединяват в политическата борба против правителството заедно с другите буржоазни опозиционни партии.

За да си осигури парламентарно мнозинство, чрез което да се проведат начертаните реформи, Земеделският съюз разтури Народното събрание.⁸⁹ Този акт беше изтъкван от радикалите като погазване на конституцията и проправяне на път за еднопартийно управление. Радикалите смътаха, че правителството няма право да внушава на короната да се нарушава конституцията и да се разпуска Народното събрание преждевременно, преди да е изтекъл неговият мандат. И макар радикалите да се смятаха за убедени републиканци и да не споменаваха в своя печат за съществуването и ролята на монарха, те, излизайки с предупреждението си, косвено признаваха неговото право на намеса. Но докато по-рано те излизаха с критики против намесата на короната при нарушение на конституцията, сега счетоха, че тя може да изиграе ролята на пазител на конституционните принципи. Тази непосредствена роля в Радикалдемократическата партия произтичаше от същността на нейните идейни възгледи и програма.

Наближаването на насрочените законодателни избори караше радикалите да се безпокоят за бъдещото си представяне в Народното събрание. За да си

⁸⁶ Дневници на XVIII ОНС, IV и. с., кн. J, с. 976.

⁸⁷ Л. И л е в. Оскърбени величия. — Радикал, бр. 102, 10 май 1919.

⁸⁸ Работнически вестник, бр. 56, 13 септ. 1920.

⁸⁹ ЦПА, ф. 205, оп. 2, а. е. 60, л. 1.

осигурят по-голям успех, те считаха, че трябва да се прибегне до тактиката на компромисите в изборите и създаване на нови отношения и връзки между отделните политически партии. Такива случаи на общи действия в общинските избори бяха допуснати между радикали и демократи.⁹⁰ Но това не можеше да доведе до сближение между техните партии. Върху взаимните им отношения тегнеха и останките на миналото. Радикалите считаха, че след войната политическият им път е наляво, който се бил очергал като резултат от „болшевишката крайност“ и стария „дух“.⁹¹ По преценка на радикалните партията на демократите не можеше да приеме неизбежната промени. Затова Радикалдемократическата партия се колебаеше и не се решаваше да приеме решително един определен път, т. е. да продължава да отстоява самостоятелната си позиция, да върви с демократите или с друга партия. Тя не се решаваше да предприеме и действителни стъпки за сближение със Земеделския съюз. Принудена да се примири с мисълта, че не може да играе първостепенна роля, Радикалдемократическата партия продължаваше да се колебае и намира на кръстопът.

Законодателните избори за XIX ОНС бяха проведени на 28 март 1920 г., след което последва образуване на самостоятелно правителство на Земеделския съюз начело с Ал. Стамболийски. В изборите Радикалдемократическата партия взе 8 депутатски мандата с 41 770 гласа и се нареди на седмо място сред политическите партии в страната.⁹² В новото Народно събрание влязоха Ст. Костурков, П. Стоянов, К. Сидеров, Й. Фаденхехт, П. Тодоров, Ил. Георгов, Н. Савчев и М. Семов.⁹³ Старият радикалски деец Н. Цанов се отказва от активна политическа дейност и не се кандидатира в законодателните избори, а Т. Г. Влайков не можа отново да влезе в парламента.⁹⁴

Противопоставяйки се на Земеделския съюз в изборите, Радикалдемократическата партия се стремеше да не се допусне създаването на хомогенно земеделско правителство. Установяването на кабинет от една партия радикалите оценяваха за реакционна проява и нарушение на обществената демокрация.⁹⁵ Висшият партиен съвет на радикалите, разглеждайки въпросът за тактиката, която трябва да се следва в Народното събрание, задължи парламентарната група в отношението си към правителството да се ръководи от конгресните решения и платформените искания и същевременно да се противопоставя на „своеволията“ на властта. И още в началото радикалдемократическата парламентарна група трябваше да се сблъска с едно действително своеволие на Земеделския съюз. Нямайки абсолютно мнозинство в Народното събрание, Земеделският съюз касира няколко опозиционни депутати, между които бяха няколко тесни социалисти и либерали и си осигури парламентарна опора. Радикалдемократическата парламентарна група, макар да изрази възмущението си, не даде сериозен отпор на земеделското правителство.⁹⁶ Радикалите се оправдаваха с не проявеното желание на другите буржоазни партии, които не искаха да спасяват нито „червените“, нито катастрофаджииите. В същност радикалите не бяха изгубили надежда, че Земедел-

⁹⁰ Радикал, бр. 28, 9 февр. 1920.

⁹¹ И в. Х а р и з а н о в. Въпросът за обединението. — Радикал, бр. 228, 11 окт. 1920.

⁹² ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 508, л. 23; Статистически годишник на Българското царство. С., 1924, с. 60.

⁹³ Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. IV, с. 3076.

⁹⁴ НКМ — БИА, ф. 192, а. е. 2, л. 42.

⁹⁵ Радикал, бр. 50 от 6 март 1920.

⁹⁶ Работнически вестник, бр. 52, 8 септ. 1920.

ският съюз рано или късно ще потърси парламентарната им подкрепа и ще ги покани за участие в правителството. Дори в ръководните среди на партията на радикалите се смяташе, че това ще стане обезателно, когато се поизхаби „земеделското“ упорство. Затова те се надяваха, че подкрепата им ще бъде приета на по-висока цена.

Отношението на радикалите към Земеделския съюз се диктуваше от схващането им за него като политическа партия. Те правилно отбелязваха, че в Земеделския съюз влизат както дребни, така и едри земеделци, които дават земя на изполица за обработка.⁹⁷ Отчитайки този факт, теоретикът на радикалите Т. Г. Влайков обаче не изтъкваше разнокласовата основа, върху която се изграждаше Земеделският съюз, и не признаваше произтичащата от това политическа слабост на Съюза. Той мислеше, че макар в Земеделския съюз да има разни земеделски слоеве, то той ще може да се застъпва за техните интереси. В това Т. Г. Влайков виждаше силата на Земеделския съюз като политическа партия. Същевременно слабостта на Земеделския съюз да управлява Т. Г. Влайков съзираше в неспособността му да въведе един истински парламентаризъм и да установи пълно народовластие. И точно тук радикалите се смятаха за необходими на Земеделския съюз. Разчитайки, че скоро ще бъдат повикани, радикалите се надценяваха, че само те са онези, които могат да дадат на земеделското управление онова, което не достига на Земеделския съюз. Тези свои принципи Радикалдемократическата партия спазваше и от тях се ръководеше в отношението си към Земеделския съюз в началото на установяване на неговия режим.

Стремейки се да запазят самостоятелната си позиция, радикалите се отнесоха критически, но изявиха в началото положително отношение към реформената дейност на земеделското правителство. Те се мъчеха да се покажат съгласни с демократическите реформи, без да се солидализират с общата политика на правителството на Ал. Стамболийски. По този начин радикалите смятаха, че няма да скъсат връзките си с останалите опозиционни партии, и ако земеделското правителство ги пренебрегне, то в недалечно бъдеще, те ще застанат в центъра на едно партийнополитическо обединение.

Земеделското правителство даде широка гласност на намерението си да проведе аграрна реформа. Радикалдемократическата партия не се противопостави на реформата. При подготовката за прокарване на Законопроекта за аграрна реформа в Народното събрание радикалите се изказаха за създаване на поземлен фонд от държавни, манастирски и от земи на едри частни притежатели, от които да се отпусне на малоземлените и безимотните селяни.⁹⁸ Радикалдемократическата партия напълно одобряваше приложението на принципа „земята да бъде на ония, които я обработват“. В програмата ѝ беше залегнало положението, че трудовият собственик и стопанинът на земята трябва да се сливат в едно лице. В тези си схващания радикалите по принцип не се различаваха от официалното становище на Земеделския съюз.

Разглеждайки начина за предаване на земята на малоземлените селяни, радикалите смятаха, че най-добре би било да се приложи дългосрочната аренда.⁹⁹ Стопанинът на земята според тях би трябвало да упражнява своя личен труд върху нея, да я оползотворява и да я предава на челядта си. Единствено според радикалите стопанинът на земята не би трябвало да има

⁹⁷ Т. Г. Влайков. Земеделският съюз. С., 1932, с. 12.

⁹⁸ Радикал, бр. 47, 2 март 1920.

⁹⁹ М. Влайков. Собственост или дългосрочна аренда. — Радикал, бр. 138, 22 юни 1920.

право да я залага или продава. Обсъждайки въпроса за собствеността на земята, радикалите смятаха, че тя трябва да се издигне от положението на разменна вещь до предмет на извор на блага, от които да се ползува само носителят на труда.¹⁰⁰ Това означаваше земята да се превърне в неприкосновен държавен фонд. В тези си разбирания радикалите се отличаваха от намеренията на Земеделския съюз да се предаде земята на селяните срещу заплащане и с правото да бъдат пълни собственици, без да са ограничени в бъдещата покупко-продажба и лично разпореждане.

В Народното събрание радикалите в разсъжденията си по отношение на земеделската собственост се опитаха да се представят за близки със социалдемократите. Секретарят на Радикалдемократическата партия Ст. Костурков изказа мнение, което изненада буржоазните политици. Той декларира, че радикалите не гледат на частната собственост като на фетиш и не ще се поколебаят да я социализират.¹⁰¹ Това мнение не беше доказателство за възприемане идеята за отказване от частната собственост и премахване на капитализма. За искрено убеждение може да се приеме само радикалското разбиране, че капиталистическата собственост не ще остане неизменна по форма и ще претърпи развитие, при което трябва все повече да се намесва държавата и други обществени институции. Радикалите нямаха теоретическа готовност да се отрекат въобще от частната собственост и да приемат идеята за обществената собственост върху средствата за производство. Конкретното предложение на радикалите, според което земята, дадена по силата на реформата, да се превърне в държавна собственост, а обработващият да плаща известен наем, не беше практически приложимо поради запазване на частната собственост върху останалата грамадна част от обработваемата земя.¹⁰² Радикалите наивно вярваха, че земята може да престане да бъде разменно средство в системата на капиталистическото стопанство и да загуби качеството си на стока. И макар идеята за поставяне на част от земята във форма на държавна собственост да не беше реална, все пак би трябвало да се признае на радикалската теоретическа мисъл, че беше излезла вън от „лоното“ на буржоазните канони. Този реформистки отскок напред беше свързан с постоянното теоретическо търсене за разрешение на обществените противоречия, които радикалите не пренебрегваха. Този подход отличаваше Радикалдемократическата партия от консервативните позиции на другите буржоазни партии. С благосклонното си поведение към наболелите обществени въпроси, които да се решават по пътя на тяхното закономерно развитие, радикалите, макар наивно и нецелесъобразно, все пак показваха елементи, характеризиращи тяхната партия като демократична и прогресивна.

При обсъждането на Законопроекта в Народното събрание радикалите взеха активно участие.¹⁰³ С основание радикалите оценяваха, че с аграрната реформа се разрешаваше до известна степен един голям социален проблем, като се премахва експлоатацията и се слага основата на трудовото начало в селскостопанското производство. Но въпреки че Радикалдемократическата партия гласува Закона за трудово-поземлената собственост, някои нейни дейци имаха резервирано отношение. С аграрната реформа беше засегнат водителят на партията Н. Цанов, поради което радикалските депутати, макар да приемаха реформата, искаха „справедливо“ заплащане на отнетите частни

¹⁰⁰ Н. Савчев. Изисквания на новото време. — Радикал, бр. 146, 6 юни 1920

¹⁰¹ Дневници на XIX ОНС, I и с., кн. II, с. 1270.

¹⁰² Т. Г. Влайков. Земеделският въпрос. — Радикал, бр. 228, 18 окт. 1921.

¹⁰³ А. л. Велев. Главни реформи на БЗНС. С., 1977. с. 26.

земи.¹⁰⁴ Бъз да се противопоставят на източниците за набиране на поземления фонд от частни, общински, черковни и други земи, те смятаха, че не трябва да се прилага конфискация, а заплащане от държавата по средни пазарни цени.¹⁰⁵ В замяна на това радикалите не подкрепиха положението в Закона за аграрната реформа селяните да бъдат обременени със задължението да изкупят дадената им земя. Но пък с предложението за обезщетяване на собствениците, от които се отнема земя, радикалите се показаха в известна степен защитници на интересите на едрите собственици. Независимо от това Радикалдемократическата партия не измени полъжителното си отношение към аграрната реформа, която смяташе за значително дело на Земеделския съюз. Искрената подкрепа на тая реформа пролича особено ясно след свалянето на земеделското правителство от власт. Радикалдемократическата партия защитаваше Закона за трудово-поземлената собственост в сговористката камара и се противопоставяше с всички сили на неговата отмена от деветоюнците.¹⁰⁶

Радикалдемократическата парламентарна група подкрепи в самото начало данъчната политика на земеделското правителство. Това беше показано, когато се обсъждаше в Народното събрание Законопроектът за облагане на военновременните печалби. Радикалите изказаха мнение, че чрез данъчната система, и то с по-голям процент от правителствения проект, трябва да се изземат за държавния фиск натрупаните през войната богатства. В тая насока те си послужиха с патетичните аргументи, че когато българският войник се е сражавал по бойните полета на Балканите, то мнозина спекуланти са използвали положението и са натрупали баснословни богатства. Със законопроекта се преследваше отнемането на част от тези печалби, докато радикалите настояваха за тяхното по-пълно изземване от държавата за справяне със скъпотията и посрещане на външните репарационни задължения на страната.

Положително отношение радикалите имаха и към Законопроекта на земеделското правителство за налагане данък върху общия доход, който имаше пред вид едрият капитал. И макар че гледаха на капитала като на спестен обществен труд, на лични усилия, положени от неговите собственици, те считаха да му се наложат по-големи икономически тежести.¹⁰⁷ Радикалите определяха данъка върху капитала за целесъобразен и необходим фактор, чрез който ще се прокара по-пълна социална справедливост. Гласувайки закона, радикалдемократическата парламентарна група заяви, че данъчното облагане на капитала е закъсняла реформа и не ще може да обхване напълно и изцяло неговите експлоататорски собственици.

Радикалдемократическата партия се отнесе критически към опита на земеделското правителство да одържави износната житна търговия. Създаването на консорциума според радикалите беше една ползена и навременна инициатива.¹⁰⁸ Но те искаха да се запази кооперативният характер на износната централа и да се даде възможност за конкуренция с частните търговци-житари. Радикалите погрешно мислеха, че по този начин ще се създадат условия за благородно съревнование, следствие на което уж можели да се облагодетелствуват дребните производители. Това показва, че не се разбираха икономическите прийоми, с които си служи едрият капитал. Радикалите не от-

¹⁰⁴ Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. IV, с. 959.

¹⁰⁵ Т. Г. В л а й к о в. Земеделският въпрос. — Радикал, бр. 228, 18 окт. 1921.

¹⁰⁶ Дневници на XXI ОНС, I р. с., кн. II, с. 3266.

¹⁰⁷ Радикал, бр. 120, 2 юни 1921.

¹⁰⁸ П. Т о д о р о в. Консорциумът. — Радикал, бр. 173, 7 авг. 1920.

читаха или не виждаха подмолните намерения на частните търговци, свързани с международния капитал, които с успех биха компроментирали реформата на земеделското правителство, ако се беше приело тяхното предложение. След двегодишно действие на консорциума за житната търговия радикалите трябваше да признаят полезната му роля и да се съгласят, че са отстранени ония, които злоупотребяваха с производителите и трупаха за тяхна сметка огромни печалби.¹⁰⁹

Съпадението на позициите на радикалите с някои от реформените начинания на земеделското правителство даваше възможност за сближение между Радикалдемократическата партия и БЗНС. В същност такова сближение не се постигна. За единодействие не се говореше настоятелно в средите на двете партии. В отделни моменти Ал. Стамболийски изразяваше в Народното събрание предпочитанието си към радикали, широки социалисти и комунисти пред демократи, обединисти и либерали.¹¹⁰ Но подхвърляйки идеята за възможна коалиция, той предупреждаваше, че това може да стане при извънредни обстоятелства. Мъглявите обещания на Земеделския съюз не внасяха ентузиазъм в Радикалдемократическата партия за скорошно участие във властта. Близка перспектива за влизане в правителствения екип не се откриваше и естествено маневрите на Ал. Стамболийски създаваха почва за отчаяние от неизвестността в партията на радикалите. Затова положителното отношение на Радикалдемократическата партия към реформената дейност на земеделското правителство не продължи много време.

Изменение в поведението на Радикалдемократическата партия се появи към закона на земеделското правителство за трудовата повинност. При набелязване на идеята за трудовата повинност радикалите я оцениха като едно сериозно начинание.¹¹¹ Радикалдемократическата партия чрез своя представител Т. Г. Влайков се изказа положително при първоначалното обсъждане в XVIII ОНС.¹¹² Но по-късно радикалите направиха редица възражения върху отделни страни на закона. Те не приемаха прилагането на Закона за трудовата повинност спрямо жените. Радикалите признаваха значението на трудовата повинност като важен стопански резерв, но изтъкваха, че заедно с това се прахосва при нейното практическо провеждане неоползотворен обществен труд. Те разглеждаха закона откъм икономическата му страна, която не осигуряваше най-рационален начин за използване на обществения труд, и не се солидаризираха с критиката на същия закон от тесните социалисти, които не се съгласяваха със социалните му последствия, тъй като падаше с по-големи тежести върху работническата класа. В същност Законът за трудовата повинност, обхващащ активното население, загуби в известна степен демократическия си характер с наложеното от Съглашението и прието от земеделското правителство право на гражданите за откупуване. С него се даваше възможност на буржоазните елементи да избягват срочно задължителното упражняване на непосредствен труд. За правото на откупуване настояваха и радикалите. С това си поведение те подпомогнаха буржоазията за подравяне на Закона за трудовата повинност на земеделското правителство и налагане на отрицателни елементи при неговото осъществяване.

¹⁰⁹ Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. IV, с. 2679.

¹¹⁰ Д. Благоев. На два фронта. — В: Съч. Т. 19, с. 115.

¹¹¹ Дневници на XVIII ОНС, I и. с., кн. I, с. 125.

¹¹² П. Тодоров. Отчет на радикалдемократическата парламентарна група пред XI к-с на РДП. — Радикал, бр. 246, 3 ноем. 1922.

Радикалите се обявиха против Законопроекта за детската литература и закриването на някои университетски катедри. Под предлог за опазване морала на учащите се министърът на просветата Ст. Омарчевски искаше да се цензурират книгите, в които се говори за различни обществени класи и противоположни интереси. В Народното събрание Ст. Костурков посочи, че Законопроектът е една опасност за научната мисъл в България и за свободното циркулиране на книгата в обслужване на българските граждани. Той се изказа и в защита на икономическата теория на Маркс, която по негово убеждение следва да се преподава в Университета.¹¹³ И макар че Ст. Костурков признаваше К. Маркс за един от най-великите умове, които човечеството е имало, той се опитваше да опровергае скорошното идване на социалистическата революция в България с това, че пролетариатът не е станал по-многоброен от другите класи. По този начин радикалският партиен секретар се стремеше да се нахвърли с научни доводи срещу Земеделския съюз и едновременно да се покаже близък на комунистите и да ги представи като непримирими врагове на правителството. А вън от Народното събрание в публични речи Ст. Костурков изразяваше по-категорично антикомунистическите си настроения, като предупреждаваше, че ако избухне революцията в България, радикалите ще се противопоставят на нея.¹¹⁴

Радикалите се противопоставиха и на Законопроекта на правителството за увеличение на университетските такси на студентите. В Народното събрание говорителят на радикалдемократическата парламентарна група Ст. Костурков се мотивираше с доводи, взети от аргументацията на комунистическите представители, без обаче да изкаже изрична подкрепа на предложението на Комунистическата партия. Той настояваше да се разтворят по-широко вратите на Университета, като се намалят студентските такси, и не се допусне висшето образование да остане привилегия или лукс, запазен само за младежта от „горните“ слоеве.¹¹⁵ Макар че може да се съзира в поведението на радикалите известно намерение да злепоставят правителството на Земеделския съюз, все пак те заеха по този въпрос положително отношение и се обявиха против закона, тъй като това отговаряше на техните възгледи за народното образование и достъпа до него на младежи от народа.

По някои от внесените законопроекти на земеделското правителство в Народното събрание радикалите имаха доста „войнствено“ отношение.¹¹⁶ Така по внесения Законопроект за правописна реформа говорителят на парламентарната група Йос. Фаденхехт се противопостави на неговото разглеждане в Народното събрание, тъй като не е било взето съгласието на Академията на науките за правописните изменения. Радикалите не бяха против нуждата от изменение в българския правопис, останал още от 1889 г., но настояваха да се извърши от компетентно учреждение. Особено те се противопоставиха на придружаващите санкции в Законопроекта за неспазване на правописа, изразени в налагане на глоби и подвеждане под съд и наказание със затвор.

Радикалите се възпротивиха на отмяната на някои положения от Закона за съдене виновниците за националната катастрофа, приет през 1919 г. С тези изменения правителството се стремеше да облекчи положението на някои земеделски дейци.¹¹⁷ В същото време то имаше намерение да разшири

¹¹³ Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. I, с. 589.

¹¹⁴ Работнически вестник, бр. 248, 9 май 1921.

¹¹⁵ Дневници на XIX ОНС, I и. с., кн. III, с. 1873.

¹¹⁶ Работнически вестник, бр. 42, 20 авг. 1921.

¹¹⁷ Дневници на XIX ОНС, II и. с., кн. II, с. 831.

постановленията на закона и да се обхванат повече дейци, които започнаха да формират обединен десен фронт срещу земеделското правителство.¹¹⁸ Новият Закон за съдене виновниците за националните катастрофи се квалифицираше от радикалите като политическо средство за преследване на противниците.¹¹⁹ Радикалите настояваха да се приведе в действие предишният закон за съдене на виновниците и да започне да функционира създаденият държавен съд. Неговата досегашна работа се окачествяваше от радикалите като едно „забавно“ преставление, без все още да са изготвени съдебните постановления.¹²⁰ Но в тая насока и самият радикалски представител в държавния съд П. Стоянов не проявяваше нужната експедитивност. Това беше резултат на настроенята в Радикалдемократическата партия, в която се изказваше мнение за оттегляне на партийния представител от една съдебна инстанция, която служи повече на правителството, отколкото на належашата задача за съдене на виновниците за катастрофите. Но в тази обрат на радикалите по въпроса за съденето на виновниците се забелязваше намерението им към подобряване отношенията си със старите буржоазни партии.

Радикалите се отнесоха демагогски към Законопроекта за изземване на едрата покрита градска собственост. Първоначално когато се поставяше за разрешение жилищната криза пред XVIII ОНС, радикалите подкрепиха първия законопроект. От името на Радикалдемократическата партия Т. Г. Влайков посочи редица мерки, в т. ч. и нормиране на наемите, подпомагане на кооперативното жилищно строителство, принудително настаняване в сградите на домопритежателите и пр., с което се облекчаваше жилищната криза в големите градове.¹²¹ Радикалите гласуваха през 1919 г. Закона за жилищната криза. Но когато земеделското правителство през юли 1920 г. предложи в XIX ОНС нов Законопроект за отчуждаване на сгради за държавни и обществени нужди, радикалите се противопоставиха по един особен начин. Те се съгласяваха с идеята да се иземе едрата градска покрита собственост. Дори подчертаха, че законът „върви“ по повелята на Конституцията. На обвиненията на буржоазните партии в нарушение на принципа за частната собственост Ст. Костурков, изразявайки мнението на Радикалдемократическата партия, посочи, че държавата в общ интерес може да отчуждава частни имоти за обществени нужди.¹²² Радикалите подчертаха своеобразното си отношение към частната собственост, но не като се позовават на чл. 68 от Конституцията, а с повелята на историческия процес, т. е., че не признават частната собственост за вечна и неизменна.¹²³ И въпреки логическото следствие от радикалската „теория“ и мимо очакванията радикалдемократическата парламентарна група гласува против законопроекта. Радикалите се оправдаваха, че с откупуването на едрата градска покрита собственост страдал държавният интерес, докато уж можело да се продължи действието на Закона за жилищната криза или направо да се проведе експроприация.¹²⁴

Противопоставянето на Радикалдемократическата партия на една част от реформените закони на земеделското правителство я поставяше в открит фронт срещу партията на Земеделския съюз. Надеждата, че е възможно сбли-

¹¹⁸ Работнически вестник, бр. 95, 24 окт. 1921.

¹¹⁹ Е. М. М а н о в. Лош закон. — Радикал, бр. 29, 9 февр. 1921.

¹²⁰ И. В. Х а р и з а н о в. По повод държавния съд. — Радикал, бр. 44, 25 февр. 1922.

¹²¹ Т. Г. В л а й к о в. Жилищната криза. — Радикал, бр. 234, 21 окт. 1919.

¹²² Дневници на XIX ОНС, I и. с., кн. II, с. 1270.

¹²³ Новогодишен сборник, 10 радикалски запеведи. С., 1920, с. 8.

¹²⁴ Дневници на XIX ОНС, I и. с., кн. II, с. 1269.

жение със Земеделския съюз и създаване на правителство с участието на радикалите, беше окончателно изоставена.¹²⁵ Особено след срещата между Н. Цанов и Ал. Стамболийски взаимните контакти бяха прекъснати и настроенията на двете партии една към друга се изостриха. Пред заплахата от образуване на противоземеделски блок от буржоазните партии Ал. Стамболийски се опита в лична среща да убеди стария радикалски водител партията му да не отива наядно и да не се коалира с партиите на реакцията. Н. Цанов обаче не се съгласяваше на отстъпление и настояваше и Ал. Стамболийски да признае някоя грешка в политиката на правителството и нарушения на конституционния ред от земеделския режим.¹²⁶ В Народното събрание радикали и земеделци се считаха за открити противници. Ораторите на радикалдемократическата парламентарна група често завършваха речите си с искане за оставка на земеделското правителство под предлог, че то се е провалило във вътрешната и външната политика. Земеделският министър-председател с не по-малък сарказъм отговаряше на радикалите, че партията им е „изхарчила“ твърде много енергия в колебанието си наляво или налясно и че може с парламентарната си тежест да изгони от власт земеделското правителство.¹²⁷

Като мислеше, че може да стане събирателен център на недоволството, Радикалдемократическата партия започна по-често да говори за разочарование на „народните“ маси от политиката на земеделското правителство. Действията на земеделското управление се квалифицираха от радикалите като низ от политически грешки, а често пъти и като реакционни изстъпления. Някои от мерките на Земеделския съюз, предприети за укрепване на своята власт, действително бяха отстъпление от възприетото демократическо направление в политическия живот на страната. Изменена беше избирателната система като вместо окръга околията ставаше избирателна колегия. С това Земеделският съюз си осигури изключително предимство за увеличаване на депутатите си и намаляване броя на представителите на противниковите политически партии, включително комунистите, широките социалисти, радикалите и др. Макар и не користоно, но с цел да се коригира общата политика на земеделското правителство, радикалите се обявиха срещу някои методи на управление от Ал. Стамболийски. Те критикуваха установения режим, че не премахва военното положение и цензурата. В Народното събрание радикалдемократическата парламентарна група гласуваше против увеличаване бюджета на полицията и нарастването на нейния апарат. Радикалите обвиниха правителството, че си служи с полицейски мерки срещу политическите си противници по същия начин, както правителството на Радославов. Особено настояваха за осигуряване свободата на публичните събрания и мигинги.¹²⁸ Радикалите се противопоставяха на искането на съдебните власти в Народното събрание да се отнеме депутатският имунитет на комуниста Ст. Димитров-Марек и да се арестува под предлог на извършено престъпление, без да се сезират доказателства.¹²⁹

Радикалдемократическата партия протестира против разтурянето на избраните от народа общински съвети от централната власт. По повод арестуването на Пловдивския комунистически общински съвет общинският съ-

¹²⁵ Т. Г. В л а й к о в. Политическият живот у нас. — Демократически преглед, XIII (1920), кн. I, с. 72.

¹²⁶ Н. Ц а н о в. Писмо до Ал. Стамболийски. — Радикал, бр. 239, 25 окт. 1922.

¹²⁷ Дневници на XIX ОНС, II и. с., кн. II, с. 1045.

¹²⁸ Н. С а в ч е в. Боже, пази България. — Радикал, бр. 234, 18 окт. 1922.

¹²⁹ Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. I, с. 1190.

ветник от същия съвет—радикала д-р Г. Силдарев, отправи протест до Министерството на външните работи, в който изтъкваше, че административната власт няма никакво законно основание за извършения акт на насилие.¹³⁰ Радикалите засилиха своята борба против правителството по повод снизходителното поведение към някои свои партийни дейци, замесени в спекулативни афери.¹³¹ А по повод на предлаганата амнистия от земеделското правителство по Закона за свободата на събранията, която целеше да отмени присъдите над полицейски служители, радикалдемократическата парламентарна група се опита да организира голяма кампания в печата за нейното отхвърляне.¹³²

Радикалите се противопоставиха на безогледното налагане на „зеления“ Закон за печата.¹³³ В неговото приложение те виждаха установяване на цензура, срещу която и самите земеделци преди това се отнасяха враждебно. В Народното събрание говорителят на радикалдемократическата парламентарна група Йос. Фаденхехт осъди Закона за печата не само заради неговата насоченост против журналистите, но дори клаузите, които се отнасяха до налагане на наказания на словослагатели и разносители на нецензурирана литература.¹³⁴ След известно време земеделското правителство отмени цензурата на печата и радикалите изказаха задоволството си, но същевременно искаха от него да се осъдят извършените насилия на властта по приложението на закона.¹³⁵ С това радикалите се стремяха да разобличат вътрешната политика на земеделското правителство, като самото я признае за погрешна и антидемократична. Във връзка с борбата против цензурата радикалите за първи път окачествяваха управлението на земеделското правителство като власт, която е започнала да си служи с насилие и терор.¹³⁶ Обвиненията срещу земеделското правителство в упражняване на терористическо управление понататък се засилиха след арестуването на секретаря на партията на радикалите Ст. Костурков и след случая с убийството на един радикалски деец от полицейските органи на режима.

Радикалдемократическата партия се противопоставяше на земеделското правителство по редица въпроси на външната политика на страната. На критика радикалите подложиха даденото съгласие на правителството за непосредственото влизане на България в Обществото на народите. Самото влизане те квалифицираха за прибързано и направено при неизгодни условия за българската държава. Радикалите изтъкваша като неприемлив за България член 10 от устава на ОН, според който страните се задължаваха да си оказват помощ за запазване на границите.¹³⁷ Те се аргументираха с произтичащото задължение България да участва в една война за защита на грабежите, извършени над народите. За самото Общество на народите радикалите изтъкваша, че в установения му състав то не може да реши големите икономически и финансови въпроси. Иначе радикалите изказваха поздравления за създаването на Обществото на народите, но не бяха убедени, че то ще разреши спорните политически и териториални проблеми и ще даде истински мир за изстрадалите народи.

¹³⁰ Радикал, бр. 63, 23 март 1920.

¹³¹ Пак там, бр. 107, 17 май 1921.

¹³² Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. IV, с. 3020.

¹³³ Й. Фаденхехт. Премахване на цензурата. — Радикал, бр. 56, 13 март 1922.

¹³⁴ Дневници на XIX ОНС, II р. с., кн. I, с. 334.

¹³⁵ Радикал, бр. 56, 13 март 1922.

¹³⁶ X р. П о п о в. Най-страшният враг. — Радикал, бр. 75, 4 апр. 1922.

¹³⁷ Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. III, с. 2032.

Радикалите обръщаха внимание на земеделското правителство, че във връзка с поражението на врангелистите великите сили ще се опитат да организират и хвърлят малките страни срещу Съветска Русия. Както земеделското правителство, така и радикалите поздравиха създаването на новите славянски държави като Чехословакия, Полша и др., но те не одобряваха поведението на Ал. Стамболийски и критикуваха прекаленото му доверие в тяхната външна политика. Радикалите предупреждаваха, че Малкото съглашение, вдъхновявано от Запад и образувано от Бенеш, е временно построение, създадено да пази и защитава Версайлската договорна система.¹³⁸

По отношение на декларациите на Ал. Стамболийски, че е разбил ледовете и спечелил симпатиите на Западните сили и съседните страни, радикалите изказваха основателно съмнение.¹³⁹ Въпреки направените стъпки от земеделското правителство на външнополитическия терен според радикалите подозренията към България не са разсеяни. Те подценяваха действителните успехи на Ал. Стамболийски, чиято външнополитическа дейност доведе до нормализиране на отношенията на България с повечето страни. Но радикалите, като се бореа против земеделския режим, наблягаха на неуспехите на правителството, което не получи подкрепа от Западните сили и някои страни, смятани от Ал. Стамболийски за приятелски настроени, при разрешаването на Егейския въпрос на Лозанската конференция и намаляването на репарациите. Радикалите не се отзоваха на поканата на правителството за даване представител в българската делегация на конференцията в Генуа.¹⁴⁰ Това те направиха, за да се солидаризират с останалите буржоазни опозиционни партии и да злепоставят правителството на Ал. Стамболийски като непредставително пред външния свят.

Радикалите смятаха, че главната задача на българската външна политика трябва да бъде облекчаване страната от репарационното бреме и настояване за изпълнение на договорните клаузи от съседните страни относно националните малцинства.¹⁴¹ Като поставяха главните въпроси на външната политика на държавата с искане да се разрешат най-трудните проблеми от нея, те искаха да подчертаят неспособността на земеделското правителство да се справи с тях. Радикалите правеха с това опити да използват външнополитическите затруднения на земеделското правителство, за да го принудят на известни отстъпки. Когато избухна така наречената „репарационна криза“ и земеделското правителство призова опозиционните партии за съгласувани действия, радикалите поставиха искане за даване на гаранции за промени в неговата вътрешна политика.¹⁴² В поведението си към външнополитическата дейност на земеделското правителство Радикалдемократическата партия се ръководеше не само от собствените си виждания, но си поставяше и такива цели, които не можеха да бъдат съобразени с действителните възможности на страната.

Радикалдемократическата партия искаше да се води от българското правителство по-твърда външна политика и да се дава отпор на натиска отвън. Радикалите препоръчваха да се води политика на мир и да не се отива до крайност, а като победена страна, останала без покровители, да защита договорите, без да изявява готовност да ги защитава. Провеждането на такава външна политика радикалите смятаха, че не е по силите на земеделското

¹³⁸ Радикал, бр. 290, 3 окт. 1920.

¹³⁹ Ст. Костурков. Реч пред X конгрес. — Радикал, бр. 227, 17 окт. 1921.

¹⁴⁰ Радикал, бр. 73, 1 апр. 1922.

¹⁴¹ Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. II, с. 2287.

¹⁴² Радикал, бр. 163, 26 юли 1922.

правителство, съставено само от една партия, и затова настояваха за неговата оставка.

Политическото укрепване на земеделския режим принуждаваше радикалите да разглеждат по-внимателно въпроса за съществуващите обществени сили и отношението си към тях. Разбирайки, че самостоятелното действие не може да ги доведе до реални успехи поради ограниченото влияние на партията си, те все по-настойчиво и упорито търсеха политически партньори. Въпросът за изборните коалиции и установяване на съгласувани действия се поставяше пред Радикалдемократическата партия като сериозен проблем за разглеждане и непосредствено решение.

За всяка политическа партия радикалите правеха съответна характеристика и очертаваха отношението си. Десните буржоазни партии се смятаха за реакционни и консервативни. Към изпадналата в тежко кризисно състояние Националлиберална партия радикалите имаха винаги отрицателно отношение. Още в миналото Радикалдемократическата партия не желаше да има какъвто и да е контакт с нея. Частичните местни връзки в изборите, които бяха допуснати с националнолиберални дейци от някои радикали, бяха обявени от ръководството на партията за „печални явления“ и осъдени като недопустими грешки.¹⁴³ Радикалдемократическата партия също така отбягваше контакти с народняшката и цанковистката партия. Тя ги определяше като най-реакционни, а в миналото ги смяташе и за агенти на руския царизъм. И макар двете партии на радикали и демократи да се противопоставяха на общественото поле като политически противници, твърде често те влизаха във връзки помежду си. Радикалдемократическата партия не беше доволна от високомерното отношение, проявявано от Демократическата партия, която смяташе радикалите за временно отцепило се от нея партийнополитическо крило. Въпреки всичко радикалите сочеха, че Демократическата партия може да играе важна роля в борбата срещу земеделското правителство. Затова те се насочиха към Демократическата партия като към една от основните партии в състава на бъдещия политически блок.

Радикалите се отнасяха към Комунистическата партия като към политически противник. Макар да бяха лоялни към съществуването на Комунистическата партия, те напразно се мъчеха да неутрализират нейното влияние, противопоставяйки ограничените си радикални възгледи. Оценявайки вътрешното положение, Висшият партиен съвет неправилно определяше силите, срещу които трябваше да се бори партията на радикалите. Смяташе се, че Радикалдемократическата партия трябва да се противопоставя на „безумството“ на комунистите, които уж били готови да хвърлят страната в междуособицата.¹⁴⁴ В същото време Висшият партиен съвет посочваше, че партията на радикалите трябва да се бори и срещу ония, които искат ловко да изпълзват „ужаса“, който навява комунизмът, за да възстановят властта на старите „блажени“ времена. С тази постановка радикалите искаха да се поставят в центъра между двата противоположни полюса, които се бореа за надмощие и изтъкваха само себе си за единствена алтернатива. Те обвиняваха земеделското правителство, че има връзки с комунистите, а последните, че подкрепят „дружбашкия режим“¹⁴⁵. Радикалите посочваха, че комунистите са последователни и отдавна са се определили за диктатурата на пролетариата и комунизма, поради което изключваха всякаква изборна комбинация

¹⁴³ Н. С а в ч е в. Предизборните коалиции. — Радикал, бр. 278, 17 дек. 1921.

¹⁴⁴ Радикал, бр. 107, 17 май 1921.

¹⁴⁵ Дневници на XIX ОНС, IV и. с., кн. I, с. 96.

с тях.¹⁴⁶ Затова радикалите не смятаха Комунистическата партия за възможен съюзник в борбата срещу земеделското правителство и я сочеха за постоянен противник, против когото трябва да бъдат насочени силите на „демократията“. Радикалите, верни на своите дребнобуржоазни възгледи, погрешно определяха Комунистическата партия за крепител на земеделския режим и „опасен“ враг на демокрацията.

Отношенията си с Широкосоциалистическата партия радикалите изграждаха върху схващането, че тя е една дребнобуржоазна партия със социалистическа фразеология. Те имаха постоянни спорове с партията на широките социалисти, но въпреки това я смятаха за сигурно крило на „демократията“¹⁴⁷. Радикалите посочваха, че Широкосоциалистическата партия е възможен съюзник в борбата срещу земеделското правителство.

Радикалдемократическата партия изрази своето отношение и към някои други политически сили. Тя се обяви против новопровъзгласените политически партии, като Аграрния демократически съюз и Републиканската партия. Радикалите ги окачествиха като рожба на личен елемент, неспособни да се развият в политически партии и нямащи никакви възможности да се изградят на определена социална основа.¹⁴⁸ Вестниците на тези партии — „Земеделска борба“ и „Народовластие“, не изхождаха от нова политическа концепция, а повтаряха някои от възгледите на съществуващите „демократически“ партии. Изразеното мнение от Радикалдемократическата партия, че тези две политически групировки бързо ще изчезнат, действително се оказа вярно. Републиканската партия и Аграрният демократически съюз много скоро приключиха политическата си дейност. Но съпротивата, проявена срещу тях, се диктуваше от страха да се оспори демократическият и прогресивен характер на радикалдемократията. Появата на паралелни партии не беше желано от радикалите. И за да се предотврати тяхното обособяване, Радикалдемократическата партия изтъкваше, че нейната борба за народовластие и премахване на личния режим изчерпва напълно друга възможност за създаване на нови демократически групировки.

Утвърждаването на самостоятелно земеделско правителство застави политическите му противници да заговорят за обединение на „партиите на реда“. В средите на буржоазните политици настоятелно се искаше създаване на общ фронт срещу „дружбашкото“ правителство. Идеята за създаване на нова партия беше подхвърлена в една мъглява форма и от водителя на радикалите Н. Цанов.¹⁴⁹ Той смяташе, че е необходимо обновяване на обществените сили и коренно преустройство на политическите партии.¹⁵⁰

Предложение се направи от Гр. Василев, в момента демократ, за обединение между Радикалдемократическата и Демократическата партия. Отправена беше и официална покана от Централното бюро на Демократическата партия за водене на разговори по обединението на двете партии.

Първоначално идеята за сближение и обединение не се споделяше от радикалите. Те смятаха, че настъпилите политически промени след войната са отдалечили партиите една от друга.¹⁵¹ В каквото и да е обединение с други

¹⁴⁶ Н. Савчев. Предизборните коалиции. — Радикал, бр. 278, 17 дек. 1921.

¹⁴⁷ Ив. Харизанов. Конгресът на широките. — Радикал, бр. 146, 9 юли 1921.

¹⁴⁸ П. Бояджиев. Две нови партии. — Радикал, бр. 106, 9 юли 1919.

¹⁴⁹ НБКМ — БИА, ф. 192, а. е. 2, л. 40.

¹⁵⁰ Н. Цанов. По обединението на обществените сили. — Демократически преглед, XIII (1921), кн. IX, с. 631.

¹⁵¹ Ив. Харизанов. На Гр. Василев. — Радикал, бр. 169, 3 авг. 1920.

партии радикалите съзираха намерението на партньора да погълне тяхната организация. Противопоставяйки се на обединението на политическите партии, радикалите същевременно търсеха пътища за съгласувани действия с противниците на земеделското правителство. Несъгласието на радикалите за обединение с другите политически партии идваше не толкова от различията в програмите, колкото от тяхното минало.¹⁵²

Идеята за обединение с другите партии постепенно завладяваше част от радикалските дейци. Пръв открито започна да работи за нея в партията на радикалите Т. Г. Влайков.¹⁵³ Заедно с няколко други радикалски дейци той стана проводник на идеята за създаване на буржоазния блок за противопоставяне на земеделското правителство.¹⁵⁴

Отначало за приложение на идеята за обединение се заговори само за създаване на блок на демокрацията между радикали и демократи. Темата за обединение, развита от Т. Г. Влайков пред Софийската радикалдемократическа организация, макар и да не намери много възторжени привърженици, впоследствие се превърна в „злобата на деня“ за партията на радикалите.¹⁵⁵ Т. Г. Влайков изхождаше от положението, че социалният състав на Демократическата партия и Радикалдемократическата е един и същ и само програмите им можели да бъдат известно затруднение, което било лесно да се преодолее. Той застъпваше идеята, че на България е необходима нова политическа партия, която да усвои радикалските идеи и тактика. В доста голяма част от радикалите идеята за създаване на нова партия чрез сливане на сродните партии срещаше не само несъгласие, но и продължителна съпротива.¹⁵⁶ Пред Радикалдемократическата партия се изправяше заплахата от остра вътрешнопартийна криза. Въпросът за самостоятелното действие, коалиция или обединение се постави като най-важна проблема за настоящето и бъдещето на радикалната демокрация.¹⁵⁷ Въпреки някои общи черти от социален и политически характер противниците на обединението изтъкваха различията и острите борби от миналото между радикали и демократи. Тези различия се състояха в разбиранията за ролята на държавата, за належащите промени, диктувани от новото време, искането за република, за балканска конфедерация и др.¹⁵⁸

Идеята за сближение, издигната от Централното бюро на Демократическата партия, и сливане, предложена от Прогресивно-либералната партия, беше обстойно обсъдена на IX конгрес на Радикалдемократическата партия. Една голяма част от делегатите се противопоставяха на всяко обединение или сливане и защитиха самостоятелното съществуване на партията си. Те изрично подчертаваха, че въпросът за обединението се подема не от народните маси, а отгоре под диктовката на партийните щабове.¹⁵⁹ Специално се подчертаваше, че сливането е невъзможно поради основното различие между партиите на демократи и радикали. Друга част обаче, макар да не приемаше „сливането“, намираше, че е необходимо едно по-тясно сближение с някои от сродните политически партии. Проводниците на това разбиране —

¹⁵² М. Влайков. Сливането на сродните партии. — Радикал, бр. 155, 17 юли 1920.

¹⁵³ Т. Г. Влайков. Блок на демокрацията. — Радикал, бр. 213, 25 септ. 1920.

¹⁵⁴ ЦПА, ф. 3, оп. 5, а. е. 92, л. 8.

¹⁵⁵ Радикал, бр. 197, 6 септ. 1920.

¹⁵⁶ Дневници на XIX ОНС, III и. с., кн. I, с. 416.

¹⁵⁷ Работнически вестник, бр. 86, 13 окт. 1921.

¹⁵⁸ Ив. Харизанов. Радикали и демократи. — Радикал, бр. 215, 216, 217, 28, 29, 30 септ. 1920.

¹⁵⁹ К. Сидеров. Изказване пред IX к-с на РДП. — Радикал, бр. 228, 11 окт. 1920.

Анг. Станков, Йос. Фаденхехт, С. Петков и др. — се мотивираха с аргумента, че все пак трябва да се намери някакъв обединителен център, който да събере разпръснатите демократически сили под едно знаме. Естествено това знаме се считаше радикалското. Радикалдемократическата партия не отстъпи от принципите си, но прие да внесе промени в програмата си съобразно „новото време“¹⁶⁰. Противниците на обединението излязоха с остри критики срещу Т. Г. Влайков и изтъкнаха, че пътят на Радикалдемократическата партия е наляво, а не надясно. За партията се даваше характеристика, че е станала радикалсоциалистическа и не държи на частната собственост като на свята и неприкосновена, с което се отличавала от Демократическата и Обединената партия.¹⁶¹ Дори се изтъкваше мисълта, че с обединението не ще се придобие някакъв морален кредит от старите партии, за да могат радикалите да се борят успешно със земеделци и комунисти.

Конгресната резолюция призна сливането за невъзможно и завърши с призив за сплотяване на демократичните сили от народа в партията на радикалите. Теоретиците на сливането — Т. Г. Влайков, Н. Найденов, В. Ганев и др. — не можаха да наложат на конгреса своята идея. Но от този момент се изостри кризата в партията на радикалите. Обсъжданията на конгресните решения в низовите радикалдемократически организации даваха нова възможност на Влайков и сподвижниците му да продължат да третират въпроса за сливането на политическите групировки.¹⁶² Подкрепяни от сили вън от партията, те постепенно печелеха позиции и се готвеха да нанесат следващите си удари.

Въпросът за създаване на една голяма обществена концентрация се постави за обсъждане на X конгрес на Радикалдемократическата партия през октомври 1921 г. Разискванията показаха, че привържениците на обединението с другите политически партии са се увеличили. Противниците на сливането, осланяйки се на решението на предишния конгрес, се задоволиха с преповтаряне на основните си възражения. В отчета на секретаря на партията Ст. Костурков се осъди само ония радикалски организации, които са влизали в съглашение в изборите с компрометираните партии.¹⁶³ Като разглеждаше вътрешното положение на страната, радикалският конгрес беше под впечатление на засиления натиск на земеделското правителство над противниците си, поради което отново се заговори за изграждане на обединена обществена сила. В резолюцията на конгреса се настояваше да се продължи борбата за сваляне на правителството със законни средства и се вменияше в дълг на Изпълнителния комитет и на Висшия партиен съвет да действуват съобразно обстоятелствата за създаване на една голяма „демократическа сила“¹⁶⁴. Това улесни привържениците на сближението с другите партии. В тяхна подкрепа се появиха и външнополитически обстоятелства. Започнали бяха преговори и създадени връзки между Демократическата партия и новообразуваната Обединена народнопрогресивна партия за формиране на буржоазен блок против земеделското правителство. Привържениците на сливането нададоха глас, че започналите преговори между другите партии ще доведат до създаване на коалиция и радикалите ще пропуснат откриващия се благоприятен

¹⁶⁰ А. Станков. Идеята на Н. Цанов. — Радикал, бр. 236, 22 окт. 1920.

¹⁶¹ Ив. Харизанов. Въпросът за обединението. — Радикал, бр. 228, 11 окт. 1920.

¹⁶² Цв. Дяков. Писмо от провинцията. — Радикал, бр. 291, 30 дек. 1920.

¹⁶³ Радикал, бр. 228, 18 окт. 1921.

¹⁶⁴ Пак там, бр. 229, 19 окт. 1921.

случай. С довода, че сега е моментът Радикалдемократическата партия да застане в центъра на изграждащия се блок, привържениците на обединението с други партии взеха временен превес в ръководните среди на партията на радикалите. През декември 1921 г. Изпълнителният комитет на партията на радикалите беше натоварен от Висшия партиен съвет да започне преки преговори за създаване на „сила на демокрацията“¹⁶⁵.

Срещите на представителите на Демократическата и Радикалдемократическата партия започнаха от 8 януари 1922 г.¹⁶⁶ С няколко прекъсвания те продължиха до 6 юли и завършиха с подписване на протокол за създаване на политическо обединение. Конституционният блок, както се назова обединението, се състоеше от три партии: Демократическата, Обединената на-роднопрогресивна и Радикалдемократическата партия.¹⁶⁷

Инициативата за преговорите принадлежеше на радикалите, което предварително ги задължаваше да бъдат примирителни към исканията на демократите. Двете партии намериха общ език в преговорите на основата на оценките им за правителството на Земеделския съюз. Още в началото Радикалдемократическата партия направи отстъпление от своята политика, поради това че тя бе подкрепила някои от мероприятията на земеделското правителство. Радикалите първоначално искаха образуване на „Блок на демокрацията“, в който да не влизат десните партии. Те настояваха в блока на демокрацията да влизат радикали и демократи, а впоследствие да бъдат привлечени широките социалисти и земеделската група на Д. Драгиев. Демократите обаче имаха други намерения.

Представителите на Демократическата партия в началото приеха привидно идеята за образуване на „Блок на демокрацията“ в исканите рамки, начертани от ръководството на Радикалдемократическата партия.¹⁶⁸ Различията между двете партии проличаха при обсъждането на бъдещата платформа на проектирания блок. Особено остро демократите реагираха на предложението в програмата да има искане за изземване на земя от едрите собственици. Демократическата партия се противопоставяше на това искане поради заплахата от ограничаване на блока само в „левите“ буржоазни сили. Въпросът за платформата, считан от радикалите за най-важен, беше разискван многократно и демократите трябваше да прибегнат до обикновена тактическа диверсия. Демократите приеха радикалската програма за основа на платформа на бъдещото обединение, но си запазиха правото да направят допълнения.¹⁶⁹

Преговорите между радикали и демократи бяха мъчителни и често отлагани с риск да бъдат прекъснати и провалени. Въпросът за тактиката в изборите и излизането с общи депутатски листи се приемаше по принцип от двете партии, но изпъкнаха остри различия по тълкуването им. Трудна фаза в преговорите беше постигането на съгласие по въпросите за състава на бъдещия кабинет и Народно събрание. Демократите предлагаха да се приеме за кабинета съотношение 7 : 3, докато радикалите настояваха за съотношение 6 : 4 с министър-председателско място за демократите, а Вътрешното министерство обезателно за радикалите.¹⁷⁰ В същия смисъл бяха предложенията на двете партии за листите в изборите за бъдещия състав на На-

¹⁶⁵ Резолюция на ВПС на РДП. — Радикал, бр. 286, 27 дек. 1921.

¹⁶⁶ ЦДИА, ф. 493, оп. ф, а. е. 2, л. 1.

¹⁶⁷ Пак там, л. 105.

¹⁶⁸ Пак там, л. 16.

¹⁶⁹ Пак там, л. 98.

¹⁷⁰ Пак там, л. 4.

родното събрание, като във всяка листа първото и второто място се определят за едната или другата партия в предложеното съотношение. С това различията се очертаваха като непреодолими и преговорите бяха временно прекъснати, но без да се даде публично изявление, за да не се даде повод за обществено порицание на спорещите страни. Очевидно беше, че Демократическата партия държеше блокът да бъде създаден при нейните условия и непременно да бъде открит за други десни партии. Тя водеше тайно от радикалите преговори с Обединената народнопрогресивна партия и подготвяше широк реакционен фронт, насочен както срещу земеделското правителство, така и против комунистическото движение.¹⁷¹ Съпротивата на радикалите при изграждането на блока на основата на плана на демократите беше упорита и имаше известно основание. В настояванията си за приемането на нейната формула за образуване на блока Радикалдемократическата партия наблягаше на притежавания от нея „морален престиж“, какъвто нямаше другият вероятен събеседник на демократите — Обединената народнопрогресивна партия.

Отново започнаха контактите между радикали и демократи, но поради различия в оценките за възможностите на двете партии преговорите се затегнаха и проточиха. Споразумението между демократи и обединисти беше постигнато без участието на радикалите. Създаде се обстановка, при която поддръжниците на обединението в партията на радикалите наложи на ръководството да направи отстъпление. Изглежда блокът на демократи и обединисти разчиташе да дойде на власт без радикалите, а евентуално с Народния съговор или с помощта на руските белогвардейци.¹⁷² Виждайки заплахата от изолация, радикалите станаха по-примирителни и отстъпиха от първоначалните си позиции. Радикалдемократическата партия прие при неизгодни условия да влезе в обединението. Веднага беше оформен Централен блокъв комитет в София с по двама представители от всяка партия.¹⁷³ Дадени бяха препоръки за изграждане на блокови комитети по градове и села.

Опрени на Протокола за образуване на Блока, вдъхновителите на обединението с другите партии започнаха акция за сливане на низовите радикалски партийни организации с блокираните партийни групировки. Те искаха да поставят ръководството на партията на радикалите пред свършен факт. Сподвижниците на Т. Г. Влайков успяха на няколко места да проведат общи събрания на организациите на демократи, обединисти и радикали, но скоро акцията им беше спряна. Сред низовите радикалдемократически партийни организации се появиха първите признаци за отпор не само на сливането, но и на влизането в Конституционния блок. Противдействието на радикалските членове към приетата линия на ръководството на партията се усили, но то не можеше да достигне до положение да се отхвърли Протоколът за създаване на Конституционния блок и да се излезе от него.

Демократическата партия можеше да се радва на победата си и да се счита за главна сила на Конституционния блок. Подкрепена от Обединената народнопрогресивна партия, тя превърна партията на радикалите в допълнителна съставка на Блока. Влизането на радикалите в Конституционния блок обезличаваше тяхната партия и я обричаше на политическо претопяване.¹⁷⁴ С блокирането си с други партии Радикалдемократическата партия

¹⁷¹ ЦПА, ф. 3, ап. 5, а. е. 11, л. 8.

¹⁷² В. Георгиев. Преговорите около създаването на Конституционния блок. — Векове, III (1974), кн. 1, с. 22.

¹⁷³ ЦДИА, ф. 493, оп. 1, а. е. 2, л. 105.

¹⁷⁴ ЦПА, ф. 3, оп. 5, а. е. 92, л. 32.

улесняваше последвалите политически удари върху нейното самостоятелно съществуване.

В хода на преговорите за образуване блока на буржоазните политически партии се проведеха няколко публични акции. В тях вземаха участие ония радикали, които бяха за общи действия с „партиите на реда“. Така на митинга в София на 9 април 1922 г. на площад „Ал. Невски“ заедно с демократа А. Ляпчев и народника Ат. Буров говори и П. Тодоров, подкрепен от по-голямата част на Софийската радикалдемократическа организация.¹⁷⁵ На първия митинг след постигането на съглашението между Демократическата, Обединената народнопрогресивна и Радикалдемократическата партия, проведен на 16 юли 1922 г. в София, от името на радикалите говори П. Денев. Върх на блоковата солидарност в борбата срещу земеделското правителство бяха подготовката и опитът за провеждане на събор в Търново, насрочен за 17 септември 1922 г. За председател на събора беше определен старият водител на радикалите Н. Цанов. Но срещу блоковите партии, подготвящи събора в Търново, земеделското правителство хвърли всички свои сили. Против Търновската акция на Конституционния блок, както и срещу подготвяните такива във Варна, Пловдив и др. градове бяха издадени позиви от организациите на Комунистическата партия.¹⁷⁶ Виждайки народния отпор, някои радикалски дейци поискаха не само отлагане на публичните акции, но и отдръпване на партията от Блока. Съпротивата на народните маси срещу публичните акции даде основание на редица радикалски партийни организации, които не споделяха с ентузиазъм идеята за Блока, да се противопоставят на взетия курс. Така Ломската радикалдемократическа партийна организация отказа да участва в общинските избори заедно с другите блокови партии.¹⁷⁷

Въпреки че Радикалдемократическата партия беше блокирана с другите буржоазни партии, земеделското правителство не гледаше на нея като на отявлен противник. От страна на Земеделския съюз чрез Р. Даскалов беше направен опит да бъде отклонен Н. Цанов и радикалите от участие в акцията на буржоазните партии в Търново. Показаното внимание на Земеделския съюз към Радикалдемократическата партия не доведе до промяна в нейното поведение. В разразилия се политически и класов конфликт Радикалдемократическата партия се оказа в лагера на буржоазията, противостояща на демократическото земеделско правителство. С това тя улесни реакционното дело на буржоазните партии.

Земеделското правителство, макар да среща съпротивата на всички буржоазни партии за контракцията в Търново, предприе решителни мерки за разгромяване на политическите си противници. Арестувани бяха бившите министри, между които се оказаха и радикалските дейци Ст. Костурков и Йос. Фаденхехт.¹⁷⁸

Радикалдемократическата партия, въпреки че премина на страната на реакционните сили, не прояви склонност към конспириране. Ръководителите на радикалите изказаха неодобрение на предприетата конспиративна подготовка за сваляне на правителството на Ал. Стамболийски.¹⁷⁹ Поканата на Ал. Цанков в готвения заговор да участва и Радикалдемократическата партия бе отхвърлена от Ст. Костурков, но прекият отказ не бе съпроводен

¹⁷⁵ Радикал, бр. 79, 10 апр. 1922.

¹⁷⁶ ЦПА, ф. 12, оп. 1, а. е. 9, л. 1; Радикал, бр. 199, 7 септ. 1922.

¹⁷⁷ ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 68, л. 1.

¹⁷⁸ ЦДИА, е. п. 83, л. 18; БКП в резолюции и решения. Т. II. С., 1951, с. 206.

¹⁷⁹ ЦДИА, е. п. 83, л. 193.

с предупреждение към Ал. Стамболийски.¹⁸⁰ Би могло да се приеме, че Радикалдемократическата партия не конспирираше и ръководството ѝ по политически и идейни причини не е проявило подобни действия. Но радикалите не дадоха отговорно обяснение в Народното събрание за присъствието на члена на Върховния партиен съвет на Радикалдемократическата партия П. Стоянов на срещата на врангелистките генерали с български политически дейци, като се мотивираха с частното дело на своя политически приятел, в което партията не се меси.¹⁸¹

Радикалите не оцениха опасността от врангелистите.¹⁸² В подготвяния преврат с помощта на въоръжената сила на белогвардейците радикалите, макар да нямаха доказана връзка с тях, не можах да оправдаят поведението си. От една страна, те обвиняваха правителството, че приемайки като бежанци разбитите руски войски, не ги е разоръжило, а, от друга, искаха да се застави в „Работнически вестник“ да открие как се е добрал до документите на врангелистите.¹⁸³ В Народното събрание радикалите осъдиха действията на офицерите от врангелистката армия.¹⁸⁴ Те се счетоха за задължени да декларират, че са най-хрисимата партия и не биха одобрили насилственото сваляне на правителството.¹⁸⁵

Въпреки че Радикалдемократическата партия участвуваше в общите действия на реакционните сили срещу земеделското правителство и против комунистическото движение, въпросът за пълното ѝ приобщаване в Конституционния блок не се смяташе за окончателно решен. На XI конгрес през ноември 1922 г. част от делегатите изразиха несъгласие с решението на ВПС за участие на партията на радикалите в Блока в този му състав. Критикуваше се ВПС, че е излязъл извън рамките на резолюцията на X конгрес. Някои от делегатите преценяваха влизането в Конституционния блок като голяма трагедия за партията. Една значителна част от делегатите не се съгласяваше с водената политика на блокиране с моралнодискредитирани политически партии. Порицаваше се Изпълнителният комитет за участието му в търновските събития от 17 септември 1922 г. Мнозина изтъкваха, че блокирането на радикалите с Демократическата партия и особено с Обединената народно-прогресивна партия е неестествено. Отделни делегати предлагаха Радикалдемократическата партия да върви към съвместна дейност със Земеделския съюз, който бил дал по-добри резултати за подобряване управлението на страната. Противниците на блокирането намираха, че влизайки в Конституционния блок, партията на радикалите се е пожертвувала безсмислено и се е обрекла на унищожение. Мнозинството на конгреса след създаването на гореща атмосфера наложи въпросът за влизането в Блока да не се разисква повече, тъй като бил вече практически решен и всяка съпротива срещу него била излишна. Политиката на свършените факти, наложена от Т. Г. Влайков, Н. Найденов и др., предизвика възмущение в редица делегати и те заплашваха, че ако тя се наложи окончателно, ще напуснат заседанията на конгреса.¹⁸⁶ Но до разрив не се стигна. Ръководството на конгреса боравеше ловко с чувството за единство и внушаваше на мнозинството да се отстоява политиката

¹⁸⁰ ЦДИА, е. п. 83, л. 192.

¹⁸¹ Дневници на XIX ОНС, III и. с., кн. I, с. 148.

¹⁸² ЦПА, ф. 147, оп. 2, а. е. 514, л. 9.

¹⁸³ Радикал, бр. 104, 13 май 1922.

¹⁸⁴ Дневници на XIX ОНС, III и. с., кн. I, с. 151.

¹⁸⁵ Пак там, с. 416.

¹⁸⁶ Радикал, бр. 249, 7 ноем. 1922.

на сближение с другите партии като единствено възможния път при създадената обстановка. Самите противници на Конституционния блок се противопоставяха непоследователно. Те признаваха, че без коалиция на демократическите сили не може да се върви напред, но съставеният блок не се приемаше от тях за желанния съюз на политическите партии. Това улесняваше ръководството на партията на радикалите, в което след арестуването на Ст. Костурков надмощие взеха привържениците на блокирането и сливането с другите политически партии.

С конгресните си решения Радикалдемократическата партия направи нова сериозна грешка в определяне на тактиката си и това създаде основа за разрастване на вътрешнопартийната криза. Ръководството на партията на радикалите не се вслуша в критиката, направена на конгреса. Възприетата линия отдалечи партията на радикалите от народните маси и впоследствие допринесе за ново ограничаване на влиянието на радикализма сред обществените слоеве. Значителното загубване на позиции и престиж Радикалдемократическата партия можеше да констатира още при подготовката и провеждането на референдума на 19 ноември 1922 г.¹⁸⁷ Солидарността на радикалите с блокираните и реакционни партии против земеделското правителство и Комunistическата партия беше продиктувано от прякото засягане от закона за референдума на техни ръководни дейци.

Радикалдемократическата партия не можеше аргументирано да оправдае своето поведение спрямо референдума за съдене на виновниците от войната. Напразно П. Стоянов и П. Тодоров се опитваха да се позоват на конституционни примери или да изтъкват, че с референдума предварително се решавал въпросът за виновността на бившите министри и се иземвали прерогативите на Народното събрание.¹⁸⁸ Със съпротивата си на референдума Радикалдемократическата партия се приобщаваше към буржоазните партии.

В борбата си срещу земеделското правителство Радикалдемократическата партия направи още едно отстъпление от програмните си принципи. Въпреки че беше приела идеята за република и считаше монархическия институт за анахронизъм, тя излезе с предупреждение към короната, с което показа, че признава силата на един отричан от нея фактор. В предупреждението си Радикалдемократическата партия искаше от царя да следи общественото мнение, което уж било за смяна на правителството. А след исканата аудиенция на представителите на трите блокирани партии радикалите заговориха, че от царя не може да се очаква никаква инициатива.¹⁸⁹

Против акциите на опозиционните партии, групирани в Конституционния блок и Народния сговор, земеделското правителство счете, че е необходимо да нанесе съкрушителен удар чрез нови парламентарни избори. Народното събрание беше преждевременно разтурено.

Първият изборен двубой след референдума между Блока и Земеделския съюз стана в изборите на 14 март 1923 г. за окръжни съветници, последвани и от избори за общински съветници. Блокираните партии излязоха с обща платформа и листи. Платформата им беше богата на обещания, тъй като под влиянието на радикалите тя беше предназначена за икономически по-слабите слоеве. Платформата на Блока беше първата публична изява на неговите политически възгледи. Избирателите бяха призовани да покажат привързаността си към Блока, макар че с окръжни и общински избори не можеше да

¹⁸⁷ ЦПА, ф. 18, оп. 1, а. е. 288, л. 1.

¹⁸⁸ Дневници на XIX ОНС, III р. с., кн. I, с. 96, 137, 185.

¹⁸⁹ Н. С а в ч е в. След аудиенцията. — Радикал, бр. 53, 7 март 1923.

се свали земеделското правителство. Блокът се стремеше да покаже сцеплението си върху начертаната програма, а радикалите да уверяват, че тя е вдъхновена от техните идеи.

С публикуваната програма действително Блокът можа да прикрие истинската физиономия на влизащите в него партии. А радикалите самоуверено изтъкваха силата на своите политически възгледи, които уж били приети с готовност от демократи и обединисти. С това поддръжниците на блокирането в Радикалдемократическата партия придобиваха още по-голяма смелост, за да провеждат линията за подчиняването на партията на класовите интереси на буржоазията. Те започнаха да теоретизират въпроса за разширяване на Конституционния блок, като в него се привлекат широките социалисти. В новата си инициатива обаче срещнаха не само нежеланието на широките социалисти, но и възраженията на демократи и обединисти, които искаха да вмъкнат в Конституционния блок и националлибералите. Радикалите се противопоставиха на идеята на демократите за създаване на „общ фронт“ с националлибералите. Почувствуваха силния отпор на радикалите, демократите се отказаха временно да настояват за водене преговори с националлибералите.¹⁹⁰ Но това беше последната „победа“ на радикалите в определяне на тактиката и политиката на Конституционния блок. Макар че преговорите с националлибералите бяха прекъснати, радикалите не можаха понататък да задържат Блока, в който главна роля играеха демократите, вън от започналата подмолна и конспиративна подготовка на буржоазните партии за сваляне на земеделското правителство.¹⁹¹

В изборите на 22 април 1923 г. за XX ОНС Радикалдемократическата партия взе само две депутатски места.¹⁹² Слабото представителство и ограниченото радикалско влияние породи в някои организации искането за бойкот и напускане на Народното събрание.¹⁹³ Видинската радикалдемократическа организация с резолюция настояваше Т. Г. Влайков и Ил. Георгов да напуснат парламента.¹⁹⁴

Засилвайки извънпарламентарната борба, радикалите не мислеха, както се казва във Видинската резолюция, „да събират камъни от улицата и да започнат революция“ за събаряне на земеделския режим. Радикалдемократическата партия с личния си и тоя на Блока провал в законодателните избори не виждаше близка перспектива за смяна на земеделското правителство. Затова тя беше изненадана от събитията.

Партията на радикалите не взе участие в подготовката и провеждането на 9-юния преврат. Но отделни нейни дейци бяха привлечени от Народния сговор и участваха активно в установяването на фашистката диктатура. Членът на ВПС на Радикалдемократическата партия П. Тодоров стана министър на финансите в новото правителство.¹⁹⁵

Първоначално Радикалдемократическата партия оцени деветоюнския фашистки преврат за „героично усилие на народния елит“ и му даде политическа подкрепа.¹⁹⁶ Но същевременно, подчертавайки своето пряко неучастие в преврата, припомняше, че е необходимо да се предприеме по-обстойна ре-

¹⁹⁰ Н. Найденов. За общия фронт. — Радикал, бр. 71, 28 март 1923.

¹⁹¹ Радикал, бр. 68, 24 март 1923.

¹⁹² Дневници на XX ОНС, I и с., кн. I, с. 149.

¹⁹³ ЦПА, ф. 12, оп. 1, а. е. 30, л. 1.

¹⁹⁴ Радикал, бр. 116, 26 май 1923.

¹⁹⁵ ЦДИА, е. п. 83, л. 193.

¹⁹⁶ Радикал, бр. 130, 14 юни 1923.

организация и се проведат социални реформи, а не да се извърши една обикновена реставрация. Радикалите отбелязваха, че мнозинството от българския народ изнемогва от съществуващата социална неправда и от безграничната алчност на капитала.¹⁹⁷ В решението на ВПС се констатираше, че Радикал-демократическата партия чрез свой представител участва във властта, но с нескрито безпокойствие се приемаше искането на Народния сговор за сливане на политическите партии. Чак след няколко месеца радикалите ще разберат класово-политическото съдържание на 9-юнкския фашистки преврат и силите, които го извършиха, и ще приемат отрицателно поведение.¹⁹⁸ Но подкрепяйки в момента властта на деветоюнците, партията на радикалите допусна фатална грешка. Тя навлезе в най-острата фаза на вътрешнопартийната си криза.

Народният сговор, за да укрепи властта на буржоазията, трябваше не само да свали земеделското правителство и разгроми комунистическото движение, но и да ликвидира ненадеждните дребнобуржоазни политически групировки. Ултимативното искане всички партии да се слеят в „Демократическия сговор“ беше посрещнато от радикалите с открито несъгласие.¹⁹⁹ Дори и най-отявлениите поддръжници на идеята за обединението на политическите партии около Т. Г. Влайков не бяха готови да приемат без възражения искането на Сговора.

В Радикалдемократическата партия се разгоря оживена дискусия по въпроса за сливането или федерирането на политическите сили. Повечето от радикалдемократическите организации и мнозинството от членовете се изказаха против сливането с всички други буржоазни партии в Демократическия сговор.²⁰⁰ Но част от ръководния актив на Радикалдемократическата партия начело с Т. Г. Влайков приеха идеята за сливането и предприеха преговори с Демократическата партия за създаване на нова политическа групировка под названието „Съюз на демокрацията“.²⁰¹ Под угрозата на искането на Сговора част от противниците на всякакво сливане в партията на радикалите преминаха на нови позиции. Те държеха на самостоятелното съществуване на Радикалдемократическата партия, но допускаха в новите условия тя да се федерира с някои от политическите партии. В този дух бяха и решенията на ВПС на Радикалдемократическата партия след извършването на 9-юнкския фашистки преврат.²⁰² В приетата резолюция се приемаше, че в момента се налага федериране на обществените сили за осигуряване на едно истинско парламентарно управление на страната, а по-късно да се пристъпи към сливане на сродните политически партии.

Поддръжниците на идеята за сливането в партията на радикалите се възползуваха от решенията на ВПС и отстъплението на противниците на обединението с другите партии. Започналите преговори с демократите завърши с подписването на протокол от 2 август 1923 г., съгласно който от двете партии се създава нова политическа групировка под името „Съюз на демокрацията“²⁰³. Сливането на Демократическата и Радикалдемократическата партия, направено с цел да се създаде една по-голяма политическа организация, не можеше

¹⁹⁷ В. К ю ч у к о в. Новата власт. — Радикал, бр. 132, 16 юни 1923.

¹⁹⁸ Дневници на XIX ОНС, II р. с., кн. II, с. 113.

¹⁹⁹ Л. И л е в. Обединението на партиите. — Радикал, бр. 154, 13 май 1923.

²⁰⁰ В. К ю ч у к о в. Сливане или федериране. — Радикал, бр. 149, 10 авг. 1923.

²⁰¹ Радикал, бр. 173, 4 авг. 1923.

²⁰² Резолюция на ВПС на РДП. — Радикал, бр. 147, 4 юли 1923.

²⁰³ Радикал, бр. 173, 4 авг. 1923.

с нищо да допринесе за решението на въпроса за властта в страната.²⁰⁴ Партията „Съюз на демокрацията“ не можеше да просъществува и да се изяви поради безусловното искане на Народния сговор политическите партии да се слеят в „Демократическия сговор“²⁰⁵. Под претекс, че сливането на партиите е държавна необходимост и логическо следствие от 9 юни, сговористите определиха 12 август 1923 г. за краен срок и окончателно решение.²⁰⁶ В краткото време на своето формално съществуване новата партия „Съюз на демокрацията“ нямаше възможност нито да изработи и приеме програма, нито да започне организационна работа за изграждането си. Тя беше книжно създадена с приетия протокол от представителите на демократи и радикали, без дори членовете на ръководствата на двете партии да възприемат направената стъпка.

Макар че радикалите подкрепяха 9-юнската фашистка власт още в самото начало, те не приемаха с възхищение всички нейни мероприятия. След речта на министър-председателя Ал. Цанков, в която се искаше насилствено събиране на всички буржоазни партии в „Демократическия сговор“, радикалите намериха в себе си известна смелост да възразяват и оборват с аргументи намеренията на правителството. Проблемът за сливането на партиите стана първият въпрос, с който Радикалдемократическата партия се разграничаваше от деветоюнците. При това опонирането на радикалите не беше въздържано, а съпроводено с остра вестникарска и публична полемика. Радикалдемократическата партия отхвърляше сливането на партиите, извършено под егидата на властта.²⁰⁷ Радикалите имаха пред вид практиката на всяка власт от миналото, която, прибъгвайки до създаване на своя политическа опора, пораждаше условия за устремяване на всякакви карьеристични и службогонски елементи към нея. Срещу шумното възвеличаване на идеята за сливане радикалите отговаряха, че „Народният сговор“, който се „люшка“ към фашизма, поема тежка историческа отговорност.²⁰⁸ Против искането за безрезервно съгласие за влизане в „Демократическия сговор“ радикалите противопоставяха и „завета“ на своя починъл на 28 юни 1923 г. партиен водач Н. Цанов.²⁰⁹ „Видинската“ идея, както беше наречено предложението на Н. Цанов за обновлението на политическите партии, се издигаше, когато съществуваше земеделската „тирания“, а сега тя падна.²¹⁰ Но след 9 юни 1923 г. Н. Цанов бе изказал мнение, че сега обединението нито е възможно, нито е желателно, тъй като само в опозиционна борба може да се създаде една истинска демократическа сила, в която да влязат най-добрите обществени елементи. Самият Н. Цанов беше отрекъл създаването на властническа партия, тъй като към нея на преден план ще излезат хора с нечисти намерения, чиято единствена цел ще бъде използването на ситуацията за теснопартийни и егоистични домогвания.

Съпротивата срещу искането Радикалдемократическата партия да се слее в „Демократическия сговор“ се усили след фактическото проваляне на опита със създаването на „Съюз на демокрацията“. Повечето радикали след неуспеха на идеята за федериране настояваха за самостоятелно съществуване

²⁰⁴ Г. П. Генов. По сливането. — Радикал, бр. 174, 9 авг. 1923.

²⁰⁵ Ф. Филипов. Сливането по команда. — Радикал, бр. 183, 16 авг. 1923.

²⁰⁶ Радикал, бр. 174, 9 авг. 1923.

²⁰⁷ Сливане с юрюш. — Радикал, бр. 156, 16 юли 1923.

²⁰⁸ Ив. Харизанов. Пред решителни дни. — Радикал, бр. 155, 14 юли 1923.

²⁰⁹ Радикал, бр. 143, 29 юни 1923.

²¹⁰ Не злоупотребявайте с идеята на Н. Цанов. — Радикал, бр. 154, 13 юли 1923.

на партията си. Но тъй като Т. Г. Влайков и групата около него започнаха да преговарят за влизането в „Демократическия сговор“, много радикал-демократически организации излязоха с предупреждения към ВПС да държи сметка за настроенята на партийните членове. В партийния орган се отпечатваха резолюциите на радикалдемократическите организации, в повечето от които се отбелязваше, че сливането в „Демократическия сговор“ е нереализуемо, и се призоваваха всички съидейници да развоят още по-високо радикалското знаме.²¹¹

Отпорът сред радикалите против сливането в „Демократическия сговор“ придобиваше вид на сериозно препятствие. Ст. Костурков след завръщането си от Шуменския затвор през юли в качеството си на секретар на партията на радикалите не прие сливането на партиите.²¹² Той излезе с изявления, че нова партия не може да се създаде по насилствен начин. Радикалският водач оценяваше формалното създаване на една партия на буржоазията като разстройство на обществените политически сили. Сливането на партиите на радикалите, демократите, сговористите, обединистите и др. се считаше от Ст. Костурков за удар върху демокрацията, който на всяка цена трябваше да бъде отклонен.²¹³

За да се ограничи и парира съпротивата за сливане и да се подпомогнат сподвижниците на Сговора в партията на радикалите, беше предприет нов по-настойтелен натиск. Секретарят на партията на радикалите Ст. Костурков беше извикан във Военното министерство от Ал. Цанков, ген. Вълков и Ат. Буров с ултимативно искане за влизане на Радикалдемократическата партия в Сговора. Отказът за влизане в новата групировка се мотивираше с уставното положение, че въпросът може да се реши само от радикалдемократически конгрес. Върху Ст. Костурков беше упражнена и заплахата за убийство от царските оръдия в македонската организация.²¹⁴

Преобладаващото настроение в партията на радикалите беше против сливането в „Демократическия сговор“. Противниците на сливането — Ст. Костурков, П. Денев, Г. П. Генов, Ф. Филипов, Н. Андреев, В. Ключуков и др. — отстояваха Радикалдемократическата партия да реши въпроса на свой конгрес.²¹⁵ В момент на най-остро разногласие в ръководните среди на партията на радикалите Т. Г. Влайков и сподвижниците му подписаха на 10 август 1923 г. протокола, с който се обявяваше, че Радикалдемократическата партия влиза в Демократическия сговор.²¹⁶ Но поради съпротивата на голяма част от радикалите Т. Г. Влайков, Й. Фаденхехт, Н. Найденов, П. Тодоров и др. трябваше да подпишат протокола условно, т. е. сливането да стане след радикалския конгрес, и с обещанието, че Демократическият сговор приема по-рано изготвената платформа на Блока, която се смяташе за радикалско творение.²¹⁷ По такъв начин Радикалдемократическата партия влезе формално в създадения Демократически сговор. Сливането на буржоазните котерии и формирането на Демократическия сговор се извърши по насилствен начин.²¹⁸ За налагане искането за влизане на Радикалдемократи-

²¹¹ Радикал, бр. 174, 6 авг. 1923.

²¹² ЦДИА, е. п. 83, л. 195.

²¹³ Ст. Костурков. По сливането. — Радикал, бр. 185, 18 авг. 1923.

²¹⁴ ЦДИА, е. п. 83, л. 197.

²¹⁵ Ст. Костурков. По сливането. — Радикал, бр. 181, 14 авг. 1923.

²¹⁶ Радикал, бр. 179, 11 авг. 1923.

²¹⁷ Т. Г. Влайков. Естествено и изкуствено сливане. — Радикал, бр. 181, 14 авг. 1923.

²¹⁸ Д. Благоев. Съч. Т. XIX, с. 440.

ческата партия в Демократическия сговор доведе групата около Т. Г. Влайков която погрешно смяташе, че приетата от деветоюнците радикална програма ще предотврати налагането на фашистки дух в новата политическа групировка.²¹⁹ Заблуджението на Т. Г. Влайков, че с влизането на партията му в Демократическия сговор радикализмът ще придобие нови хоризонти за проявление, не може да бъде квалифицирано като преднамерена стъпка в служба на фашисткото движение. Самият Т. Г. Влайков, макар да преминаваше в друга политическа групировка, не скъсваше окончателно с радикализма като идейно течение. Но той беше загубил вяра в следваната линия на партия на радикалите и възприе да отиде във фашисткото движение с неосъществения намерение да му даде друго направление.

В момента на най-остра вътрешна борба и външен натиск върху Радикал-демократическата партия излезе предложението на комунистите за единодействие на антифашистките сили против властта на деветоюнците.²²⁰ Радикалите — сторонници на самостоятелното политическо съществуване — не отхвърлиха веднага поканата на Комунистическата партия.²²¹ Намерили се под ударите на фашистката диктатура радикалите видяха в Единния фронт начин за спасение.²²² Но правилно ориентиране в сложната политическа обстановка те не можаха да възприемат. В средите на Радикалдемократическата партия съществуваше страх от комунизма. В предложенията на Комунистическата партия за народен изход от създадената криза радикалите виждаха „прикрити“ намерения. Те не можаха да съзрят в демократическите искания, издигнати от Комунистическата партия, и в платформата на Единния фронт изпълнение на собствените си възгледи за разрешаване на политическата криза в страната след 9-юния фашистки преврат. На прякото предложение на Комунистическата партия за преговори с цел създаване на единодействие радикалите отговориха с изчакване. Тяхното колебание за започване на преки контакти с комунистите продължи, докато ЦК на Социалдемократическата партия, която обсъждаше същия въпрос, не отхвърли идеята за единен фронт.²²³ Радикалите последваха поведението на широките социалисти към предложението на Комунистическата партия. И въпреки че искането на деветоюнците за сливане на Радикалдемократическата партия в Сговора беше наречено „реакционно“ предложение, а поканата на комунистите можеше да им възвърне самочувствието на уважавана политическа групировка и да се противопоставят на диктаторския натиск, радикалите не приеха платформата на Единния фронт.²²⁴ Радикалите погрешно оцениха предложението на Комунистическата партия като „политическа засада“, която е извършена с една „крайно легална“ платформа.²²⁵ Отново Радикалдемократическата партия пропусна благоприятния момент и не прие предложената ѝ подкрепа, която можеше да я постави на истински прогресивни позиции, чрез които да даде съществен принос за възтържествуването на демократизма в общественото развитие на страната.

Кризата в Радикалдемократическата партия не можеше да бъде изживяна без основно сътресение в нея. Вътрешните разногласия и външната ре-

²¹⁹ Т. Г. В л а й к о в. Идеята за сливане. — Радикал, бр. 178, 10 авг. 1923.

²²⁰ Работнически вестник, бр. 51, 16 авг. 1923.

²²¹ Радикал, бр. 184, 17 авг. 1923.

²²² Г. Д и м и т р о в. Съч. Т. VII, с. 216.

²²³ Радикал, бр. 193, 29 авг. 1923.

²²⁴ В. К ю ч у к о в. Сливане или федериране. — Радикал, бр. 192, 27 авг. 1923.

²²⁵ Радикал, бр. 193, 29 авг. 1923.

пресия я обезсилиха. Партията на радикалите не беше в състояние да взема политическа инициатива. Септемврийските революционни събития оказаха още по-дълбоко влияние за окончателното раздвояване на политическото движение на българския радикализъм. И въпреки че Радикалдемократическата партия се обяви против въстанието и някои нейни дейци участваха в неговия разгром, то мнозина радикали се сражаваха на страната на революционните сили.²²⁶ Острите класово-революционни стълкновения бяха пробен камък и изпитание за българския радикализъм. В идейно отношение той се разби, политически се раздвои, а организационно се разстрои.

* * *

Българската радикалдемократическа партия в условията на следвоенната революционна криза успя да се запази като политическа организация на някои от дребнобуржоазните слоеве и интелигентски среди. Недостатъчното и бавно разрастване на идейното влияние, когато се изостряха отношенията между труда и капитала, не даваше възможността на радикализма да се утвърди като необходимо обществено-политическо течение.

Политическите възгледи на радикалите не можаха да удовлетворят и да дадат задоволително решение на обществените нужди. Партията на радикалите имаше готовност да приеме някои идейни промени, но тя гледаше на тях като на временни и преходни. Не разбирайки революцията в идеите на обществото, тя изостана и се придържаше към предишните си разбирания, които не можаха да ѝ осигурят необходимото прогресивно развитие.

Партийнополитическата дейност на радикалите се оказа ограничена и анемична. Въпреки възможностите, които ѝ се откриваха, Радикалдемократическата партия избра най-неудачната за нея линия на сближение с десните сили. Това окончателно затвори пътя пред Радикалдемократическата партия да стане значителна политическа групировка в обществения живот на страната. Претендирайки да е равностоен по значение обществен фактор, Радикалдемократическата партия изгуби надеждата да отнеме членската маса на Демократическата партия и в последствие се превърна в нейн подчинен сателит. Влизането на Радикалдемократическата партия в Конституционния блок я доведе до сближение с политически сили, които я обвързаха с реакционните тенденции, загубвайки завинаги мечтаната възможност да играе ролята на ляв обединителен център на демократичните сили.

Партията на радикалите не можа да устои неизменно своята тактика и организационна сплотеност. Тя преживя тежки кризисни сътресения. Идеинополитическите пластове в Радикалдемократическата партия се разместиха и поеха отделни пътища. По-голямата част от партийнополитическото движение на радикалите успя да се задържи на приетите от по-рано идейни позиции. Някои ръководни дейци и малка част от радикалите преминаха във фашистките редове. Основната част от партията на радикалите продължи по-нататък самостоятелна политическа и организационна дейност в условията на фашистката диктатура.

---

²²⁶ ОДА — Враца. Материали за Септемврийското въстание.

LE PARTI BULGARE DES RADICAUX-DEMOCRATES DANS LA PERIODE DE LA CRISE REVOLUTIONNAIRE D'APRES GUERRE (1919—1923)

Hristo Stéfanov

(R é s u m é)

Le Parti des radicaux-démocrates a été une des forces politiques de la société bourgeoise bulgare. Après la guerre elle a élargi son influence et aux élections environ 40 000 personnes ont voté pour elle.

L'activité politique après la guerre des radicaux-démocrates a commencé avec leur participation dans le gouvernement du „bloc“. Le Parti des radicaux-démocrates bulgares n'a pas pu saisir son erreur à temps en ce qui concerne son entrée dans l'équipe gouvernementale. Dans l'exercice du pouvoir elle ne pouvait pas jouer un rôle important et cela a eu pour résultat la perte de l'influence gagnée.

Après sa sortie du gouvernement au cours du mois d'août 1919 le Parti des radicaux-démocrates continuait à chercher des voies d'augmentation de son influence parmi les couches de la petite-bourgeoisie. Il ne s'opposait pas aux revendications de réformes et de la solution des contradictions sociales sur la voie des compromis par devant l'humeur révolutionnaire des masses populaires. Son accord en vue des compromis a été résultat pas tellement à une conviction de programme, mais plutôt à la peur de la révolution sociale menaçant les bases du régime capitaliste.

Pour une période le Parti des radicaux-démocrates agissait indépendamment dans les luttes politiques et aux élections, sans chercher des contacts coordonnés avec les autres partis. Il considérait qu'avec sa position „de gauche“ sur les événements sociaux importants le parti pourra attirer plus de partisans et pourra affermir sa situation et tant qu'organisation politique ayant le rang d'un parti d'échelle nationale.

Le Parti des radicaux-démocrates bulgares a été le premier parmi les partis du cercle des forces bourgeoises qui a exprimé sa conviction que la révolution socialiste en Russie à pris force et les bolchéviks ont vaincu pour toujours ses ennemis intérieurs et extérieurs. Sans sympathiser aux bolchéviks, les radicaux-démocrates bulgares ont critiquer l'inactivité du parti similaire en Russie — le parti des constitutionnalistes démocrates — en ce qui concerne leur activité politique et ont pris sa faillite en qu'un fait accompli.

Le caractère politique et idéologique du Parti bulgare des radicaux-démocrates dans les conditions de la crise révolutionnaire après la Première guerre

mondiale est manifesté le plus dans ses conceptions de l'activité de réformes du régime du parti agricole et dans son attitude envers le Parti communiste. Le groupe parlementaire des radicaux-démocrates tout d'abord a soutenu la politique fiscale du gouvernement du parti agricole. Même aux débats dans l'Assemblée Nationale au sujet de la politique fiscale envers le gros capital et les gains au cours de la guerre, les radicaux-démocrates se sont rangés à l'avis du Parti communiste et ont insisté pour l'augmentation du pourcentage de la confiscation au profit du fisc d'Etat.

Au début les radicaux-démocrates ont pris une attitude positive en ce qui concerne certaines réformes du gouvernement du parti agricole. Cela donnait à penser qu'il est possible de faire un rapprochement avec l'Union agricole. Mais plus tard les radicaux ont commencé à critiquer le régime du parti agricole et les propositions ultérieures de réformes, ce qui a été exploité par les groupements bourgeois en vue d'attirer le Parti des radicaux-démocrates dans le „Bloc Constitutionnel“.

La scission pénétrait lentement dans les milieux des radicaux-démocrates et a augmenté avec le regroupement des camps politiques et après le coup d'Etat fasciste du 9 juin. Et malgré les proclamations manifestées aux congrès du Parti des radicaux-démocrates pour la poursuite de la ligne démocratique et pour une ferme défense de l'indépendance du parti, certains radicaux ont essayé à lier le parti aux forces fascistes. Après un certain retard, les radicaux et les membres sincères et honnêtes du parti se sont délimités du camp fasciste et ont continué ses activités pour une politique indépendante de son parti.